

Transitie naar een duurzame gezondheidszorg

Onderzoek naar de rol van communicatie binnen het
demonstratieproject Groene Gezondheid

In opdracht van Huize Aarde, Enschede

Door: Erik de Jong (s0038261)
Betreft: Afstudeerscriptie voor Toegepaste
Communicatiewetenschap
Instelling: Universiteit Twente
Datum: 17 juni 2008
Begeleiders: dhr. dr. J.M. Gutteling
mevr. dr. J.E.W.C. van Gemert-Pijnen

Management Summary

Aanleiding

Het thema duurzame ontwikkeling (DO) is al decennia lang onder de aandacht. In de loop van de tijd zijn er steeds meer thema's bijgekomen. Echter, grootschalige acties om de vraagstukken omtrent duurzaamheid op te lossen, zijn tot op heden nog onvoldoende van de grond gekomen. Naar aanleiding van een nog relatief onbekend thema, namelijk de aanwezigheid van medicijnresten in het milieu, is de Enschedese stichting Huize Aarde begonnen met een demonstratieproject. Vanuit verschillende vakgebieden wordt gekeken naar mogelijkheden voor het opstarten van een transitieproces richting een duurzame gezondheidssector. Huize Aarde heeft de faculteit Gedragswetenschappen van de Universiteit Twente gevraagd om de (mogelijke) rol van communicatie binnen dit proces te onderzoeken.

Aanbevelingen

De voornaamste aanbevelingen die uit het onderzoek naar voren komen zijn:

- Het opstellen van een duidelijke probleemformulering met de daarbij behorende doelen. Niet alle actoren zijn het er tot nu toe over eens dat het bij het vraagstuk 'medicijnen in het milieu' een (urgent) duurzaamheidsvraagstuk betreft.
- Inhoud geven aan het begrip duurzaamheid. Tot nu toe wordt deze op verschillende wijzen geïnterpreteerd door de actoren, waardoor communiceren aan de hand van het begrip moeizaam verloopt. De al bestaande website van Huize Aarde kan hierbij een belangrijke rol spelen, door als informatiebank te dienen omtrent duurzaamheid.
- Open staan voor het gebruik van wet- en regelgeving bij het opstarten van duurzaamheidsprojecten. Dit echter wel met het doel voor ogen dat er uiteindelijk vanuit de duurzaamheidsgedachte gehandeld wordt en niet om een vergunning of subsidie te bemachtigen.
- De verschillende relevante actorengroepen zoveel mogelijk bij elkaar brengen zodat deze samen tot oplossingen kunnen komen. Door gebruik te maken van bestaande netwerken kan dit proces aanzienlijk worden versneld.

Motivatie

Door middel van een elftal interviews onder experts, met als onderwerp de transitie naar een duurzame samenleving, kwamen een aantal problemen met mogelijke oplossingen naar voren. Er kwamen ook een aantal discussiepunten naar voren, waarbij de geïnterviewden er duidelijk een andere visie op na hielden. In algemene zin was men het niet altijd eens over de inhoud van het begrip duurzaamheid. Meer specifieke gericht op de casus 'medicijnen in het milieu' was er met name verschil in opvatting over de urgentie van het probleem, ten opzichte van andere DO-vraagstukken.

Consequenties

Huize Aarde zal de genoemde adviezen op kunnen volgen door zoveel mogelijk contacten te blijven onderhouden met verschillende partijen. De stichting heeft hier veel ervaring mee en doet dan ook al goed werk. Via het op maat maken van informatie, zodat ook bestaande netwerken hier gebruik van kunnen maken, zou voor een sneeuwbaaleffect gezorgd kunnen worden. Zonder een dergelijk effect is de relatief kleine stichting onvoldoende in staat om echt veranderingen te realiseren. Men zal zich dan ook voldoende moeten verplaatsen in de gedachtewereld van de verschillende actorengroepen. De uitdaging is om hierbij de duurzaamheidsgedachte zelf in tact te houden.

Inhoud

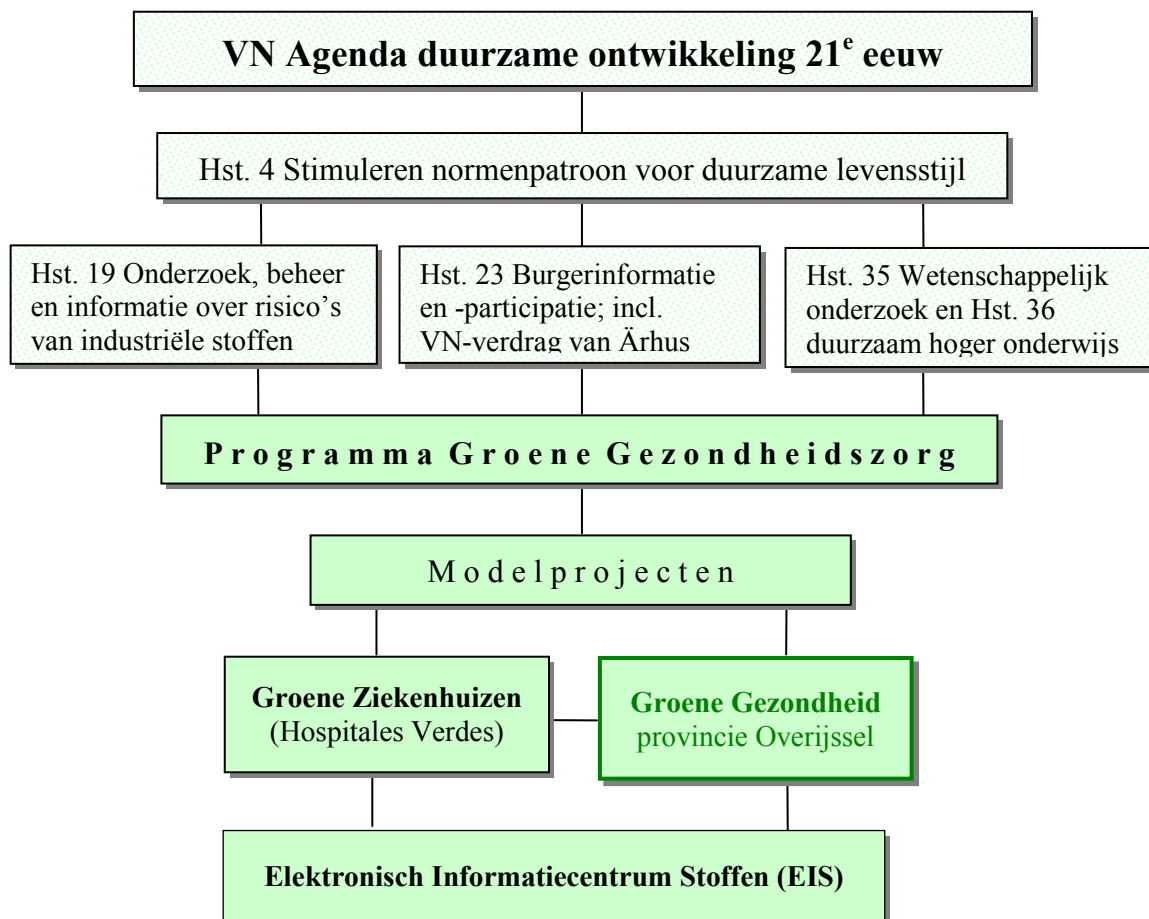
1	Inleiding: Opdrachtgever en onderzoekskader	3
1.1	Opdrachtgever - de Stichting Huize Aarde	3
1.2	Onderzoekskader - demonstratieproject Groene Gezondheid	4
1.3	Onderzoeksvraag en onderzoekskader	4
1.4	Keuze en afbakening van het onderwerp	5
1.5	Begrippenkader	5
2	Theoretisch kader	8
2.1	Duurzame ontwikkeling (DO)	8
2.1.1	DO belemmerende factoren	11
2.1.2	DO stimulerende factoren	13
2.2	Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO)	13
2.2.1	Factoren die MVO stimuleren	14
2.2.2	Factoren die MVO belemmeren	15
2.3	Transitie naar een duurzame samenleving	17
2.3.1	De arena en de manager	18
2.3.2	Factoren die transitie beïnvloeden	19
2.3.3	Transitiebelemmeringen	23
2.3.4	Succesfactoren voor transitie	23
2.4	Samenvatting en conclusies theoretisch deel	24
3	Methode	26
3.1	Onderzoeksopzet	26
3.2	Het vooronderzoek	26
3.3	Het hoofdonderzoek	28
3.3.1	Het meetinstrument	29
3.3.2	Operationalisatie	30
3.3.3	De informanten	30
3.3.4	Procedure	33
4	Resultaten	34
4.1	Resultaten per construct	34
4.2	Opvallende discussiepunten	42
5	Conclusie & Discussie	45
5.1	Kader van bevindingen uit de praktijk	45
5.2	Beantwoording hoofdvraag	50
5.3	Conclusie & aanbevelingen	55
5.3.1	Conclusie	55
5.3.2	Aanbevelingen	55
5.4	Discussie & verder onderzoek	57
5.4.1	Discussie	57
5.4.2	Voorstellen voor verder onderzoek	58
	Literatuur	59
	BIJLAGE 1: Algemene interviewschema	62
	BIJLAGE 2: Interviewschema met vragen voor gezondheidssector	64
	BIJLAGE 3: Resultatentabel (zie voor legenda onderaan de tabel)	66

1 Inleiding: Opdrachtgever en onderzoekskader

In dit hoofdstuk zal de opdrachtgever Huize Aarde en het onderzoekskader omschreven worden.

1.1 Opdrachtgever - de Stichting Huize Aarde

Sinds 1992 werkt de Enschedese stichting Huize Aarde met haar projecten in binnen en buitenland aan doelstellingen en actiepunten van de VN Agenda 21. Deze agenda voor duurzame ontwikkeling (DO) in de 21e eeuw is in 1992 opgesteld door de Verenigde Naties. Sinds 2000 richt de stichting zich met haar “Programma Groene Gezondheidszorg” op de introductie en versterking van het duurzaamheidsdenken in instituties en organisaties voor milieu, gezondheid, onderwijs en onderzoek, inclusief overheden. Het programma levert hiermee een bijdrage aan de uitvoering van internationale, nationale, regionale en lokale doelstellingen¹ voor DO op het gebied van milieuveiligheid, gezondheid, burgerparticipatie, onderzoek en onderwijs. In figuur 1.1 wordt de relatie tussen dit programma en de doelstellingen en actiepunten uit de VN Agenda 21 getoond.

Figuur 1.1: Samenhang tussen Agenda 21 en Programma Groene Gezondheidszorg

¹ Gewerkt wordt volgens de zes **nationale** dimensies voor duurzame ontwikkeling van het Programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling; zie www.lerenvoorduurzaamheid.info. Op **regionaal** niveau wordt een bijdrage geleverd aan doelen van het Programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling 2004-2007 van de Provincie Overijssel. Verder wordt aangesloten bij het thema zorg en techniek, één van de speerpunten voor de ontwikkeling van de regio Twente en de gemeente Enschede.

1.2 Onderzoekskader - demonstratieproject Groene Gezondheid

Sinds het jaar 2003 voert de stichting het demonstratieproject Groene Gezondheid. Dit project stimuleert de ontwikkeling van een agenda met concrete beheersmaatregelen voor een duurzame aanpak van de voortdurende diffuse lozing van humane en veterinaire medicijnrestanten in bodem en water van de provincie Overijssel.

Afgelopen jaren zijn door wetenschappers en instanties als de Gezondheidsraad (2001), adviezen geformuleerd en werd opgeroepen samen te werken om deze onzichtbare bedreiging voor de volksgezondheid aan te pakken. Het gaat hier om de verspreiding van stoffen waarvan effecten op organismen in het milieu zijn bewezen. Voorbeelden zijn hormoonontregelaars zoals die voorkomen in de anticonceptiepil, wat leidt tot feminisering (Vethaak e.a., 2000), en antibiotica, welke leiden tot resistente bacteriën (Alexy e.a., 2004).

Dit complexe vraagstuk is breed en heeft daardoor zowel sociale, economische als ecologische aspecten. De emissie vindt altijd, overall, en op grote schaal plaats; en de verspreiding geschiedt, vooral via water, over grote afstand. Weinig kennis bestaat over de ecologische en maatschappelijke gevolgen op korte en lange termijn, maar effecten worden wel verwacht (Montforts, 2001), zodat het voorzorgprincipe (zie §1.5, b) van toepassing is.

Er bestaat in Nederland, noch daarbuiten, wet- en regelgeving over dit onderwerp. Met de huidige regelgeving zal weinig ondernomen worden, wanneer medicijnen in het water worden aangetroffen. Anders dan bij bijvoorbeeld pesticiden, wordt in de toelatingsprocedure voor geneesmiddelen voor de mens geen rekening gehouden met milieuaspecten.

Wetenschappers raden aan zowel voor speciale beroepsgroepen als voor het grote publiek een communicatie over het onderwerp op te zetten (Kümmerer, 2001). Het betreft een sociaal gevoelig thema, waarbij veel actoren met verschillende belangen betrokken zijn. Zo is het imago van de veeteeltsector, de gezondheidssector en de producenten van drinkwater in het geding. De ontwikkeling van een beleid vraagt daarom om brede en intensieve communicatie. Patiënten, wetenschappers, farmaceuten en regelgevers zullen moeten kijken wat er aan te doen valt. Samenwerking tussen de verschillende partijen is hierbij cruciaal.

1.3 Onderzoeksvraag en onderzoekskader

Aan een regionale agenda voor een duurzaamheidvraagstuk, als medicijnvervuiling, gaat een communicatie- en samenwerkingsproces vooraf. Om dit demonstratieproject zo effectief mogelijk uit te kunnen voeren heeft Huize Aarde de faculteit Gedragswetenschappen van de Universiteit Twente de volgende onderzoeksvraag voorgelegd:

Wat zijn, in het kader van het demonstratieproject Groene Gezondheid, de belemmerende en stimulerende communicatiefactoren voor introductie en verankering van het duurzaamheidsconcept in beleid van overheid, organisaties en burgers?

Deze hoofdvraag kan worden onderverdeeld in enkele subvragen. Dit zijn:

1. Welke communicatievraagstukken moeten worden opgelost?
2. Wat zijn de belemmeringen voor communicatie, waardoor oplossingen uitblijven?
3. Wat is er tot nu toe bereikt door middel van communicatie, en hoe?

De hoofdvraag zal doormiddel van bovenstaande subvragen worden beantwoord. Om tot de beantwoording van de subvragen te komen, moet van te voren een algemeen beeld van DO in de praktijk worden geschetst. Dit zal gebeuren door middel van een literatuurstudie en een kwalitatief

praktijkonderzoek. Om tot een helder onderzoekskader te komen moeten de volgende onderzoeksvragen worden beantwoord:

- A. Hoe is het duurzaamheidsconcept vertaald door verschillende actorengroepen in de samenleving?
- B. Is er sprake (geweest) van samenwerking tussen verschillende actorengroepen om het duurzaamheidsconcept te verspreiden?
- C. Welke trends/patronen zijn te ontdekken in het werken aan duurzaamheid? Hoe zijn deze verankerd in het beleid?
- D. Hoe zien de actoren duurzaamheid op de lange termijn?

Ten slotte zal worden ingegaan op de mogelijke effecten van de bevindingen op het project Groene Gezondheid. Hierbij zullen een aantal adviezen worden geformuleerd.

1.4 Keuze en afbakening van het onderwerp

Het centrale thema, vermindering van medicijnvervuiling, van het demonstratieproject Groene Gezondheid, is voor dit onderzoek gekozen als voorbeeld (casus), om daarmee de communicatie, acceptatie en implementatie van een duurzaamheidsvraagstuk in de praktijk te bestuderen. Hoe wordt het onderwerp naar belanghebbende partijen gecommuniceerd; en hoe werken welke actoren samen rond dit vraagstuk. Dit onderzoek richt zich, net als het demonstratieproject Groene Gezondheid, met name op de provincie Overijssel. Toch worden, om het belang van nationale communicatieprocessen, ook actoren van buiten de regio bij het onderzoek betrokken. In het theoretisch kader van deze studie wordt om te beginnen eerst gezocht naar de belemmerende en stimulerende communicatiefactoren voor de introductie van DO in instellingen en organisaties in het algemeen.

1.5 Begrippenkader

In ieder communicatieproces is het essentieel dat duidelijkheid bestaat over de inhoud van de gehanteerde begrippen, opdat ieder een zelfde referentiekader heeft. Met deze duidelijkheid kunnen ook de verschillende interpretaties van de begrippen onderscheiden worden. De centrale begrippen uit dit onderzoek zijn: a. duurzame ontwikkeling (DO); b. voorzorgprincipe; c. natuur & milieu, d. medicijnvervuiling; e. communicatie; f. samenwerking; g. interactieve beleidsvorming, h. transitie naar een duurzame samenleving; i. belemmerende en stimulerende factoren. Hieronder volgen de werkdefinities die in dit onderzoek zijn gevolgd.

a. duurzame ontwikkeling (DO)

Volgens het 'Basisboek Duurzame Ontwikkeling' van N. Roorda (2006) zijn er twee dimensies binnen DO, namelijk plaats en tijd. In de definitie van de World Commission on Environment and Development (WCED) uit 1987, onder leiding van toenmalige premier van Noorwegen Gro Harlem Brundtland, komt men deze twee dimensies ook tegen: 'Ontwikkeling die voorziet in de behoefte van de huidige generatie, zonder het vermogen van toekomstige generaties aan te tasten om in hun eigen behoeften te voorzien.' Dit enigszins antropocentrische (Starik & Rands, 1995) concept kan (en zou moeten) worden uitgebreid tot alle ecosystemen. Naar aanleiding daarvan wordt hier een extra dimensie onderscheiden, namelijk de *dimensie schaal*. Uiteindelijk heeft men dan te maken met *overal* (dimensie plaats), *altijd* (dimensie tijd) en *alle ecosystemen* (dimensie schaal).

Naast de drie dimensies, kan men ook drie aspecten van duurzaamheid onderscheiden. Deze drie aspecten worden vaak weergegeven als de drie P's. Deze P's staan voor People, Planet en Profit en staan voor de *sociale*, de *ecologische* en de *economische* aandachtspunten van DO. Hierbij wordt de

laatste P, die van Profit (winst), ook vaak aangeduid als Prosperity (welvaart). Uiteindelijk wordt DO gezien als een balans tussen de genoemde drie aspecten, geldend binnen alle drie de dimensies.

b. voorzorgsprincipe

Het voorzorgsbeginsel, of voorzorgsprincipe, wordt in het internationale recht erkend als een nationaal en internationaal legaal instrument (Huize Aarde, 2006). Het principe gaat er van uit dat, in geval van dreiging van onherstelbare schade, het ontbreken van voldoende wetenschappelijk bewijs niet de reden mag zijn om kosteffectieve maatregelen in te voeren ter voorkoming van schade aan milieu, volksgezondheid en consumentenrecht (Cörvers, 2007).

c. milieu en natuur

Natuur en milieu zijn twee alledaagse begrippen, maar vaak niet eenduidig. Sommige mensen zien het begrip 'natuur' heel smal: alleen de 'groene natuur', zoals landschappen, rivieren, bossen enz. Anderen beschouwen 'milieu' en 'natuur' als één en hetzelfde, namelijk heel breed: allesomvattend. Het gaat bij hen niet meer over de 'groene natuur', maar over het behoud van de gehele maatschappij, iets wat de basis is voor werken aan DO. Ook armoede is dan een milieuprobleem, want leven in armoede betekent leven in een omgeving die slecht is voor de geestelijke en lichamelijke gezondheid van mensen. Alles wat slecht is voor mens en/of dier is een vorm van milieuvuiling.

d. medicijnvervuiling

Medicijnvervuiling is de voortdurende lozing van actieve bestanddelen van medicijnen via de urine en uitwerpselen van mens en vee, op het oppervlaktewater en in de bodem. Deze biologisch actieve stoffen beïnvloeden de ecosystemen van de bodem en het water. Onbekend is wat de uiteindelijke gevolgen voor de ecosystemen en voor de samenleving zijn. Het in deze scriptie beschreven onderzoek zal zich richten op medicijnvervuiling bij gebruik door mensen.

e. communicatie

Het Latijnse woord 'communis' dat ten grondslag ligt aan het woord communicatie, betekent 'gemeenschappelijk'. "Communicatie is de uitwisseling van symbolische informatie, die plaatsvindt tussen mensen die zich bewust zijn van elkaars aanwezigheid, onmiddellijk of gemedieerd. Deze informatie wordt deels bewust, deels onbewust gegeven, ontvangen en geïnterpreteerd" (Oomkes, 2001). Vaak wordt gecommuniceerd met het doel gedragsverandering te bewerkstelligen. Dit wordt ook strategische communicatie genoemd (Conrad & Poole, 2002). In dit geval hoeft de ontvanger niet eens echt informatie terug te sturen om dit communicatie te noemen. Het feit dat er een gedragsverandering of een verandering in denkpatronen optreedt is voldoende feedback.

f. samenwerking

Samenwerking is wanneer mensen of organisaties zich samen inspannen om een gezamenlijk doel te bereiken. Van samenwerking is sprake wanneer mensen elkaar aanvullen in kennis en inzichten; in taken en verantwoordelijkheden. Dat maakt samenwerking tot een middel. Het sluiten van compromissen is een belangrijk onderdeel van samenwerking (Aarts & Van Maarleveld, 1999).

g. interactieve beleidsvorming

Van interactieve beleidsvorming is sprake wanneer een overheid of organisatie beleid ontwikkelt door middel van interactie met stakeholders. Stakeholders zijn alle groepen die effect ondervinden van de activiteiten van de overheidsinstelling of organisatie. Dit kunnen dus bepaalde groepen burgers zijn, bedrijven of andere overheden. Ook actiegroepen die 'de stemlozen' vertegenwoordigen

gen, zoals kinderen of de natuur moeten tot de stakeholders worden gerekend.

h. transitie

Transitie doelt op een periode tussen twee fasen, een tussenfase, waarin fundamentele veranderingen worden voorbereid en uitgevoerd. Een voorbeeld van een transitie is de overgang van een niet-duurzame samenleving naar een duurzame samenleving. Een transitie bestaat uit meerdere systeemveranderingen die in een bepaalde richting bewegen, min of meer samenkomen en elkaar versterken. Eén systeemverandering is dus nog geen transitie. Met een systeem wordt hier een overkoepelelnd niveau bedoeld, waarop individuen, bedrijven en organisaties zich hebben georganiseerd. Voorbeelden zijn een stad, een bedrijfstak of een maatschappelijk domein.

i. belemmerende en stimulerende factoren

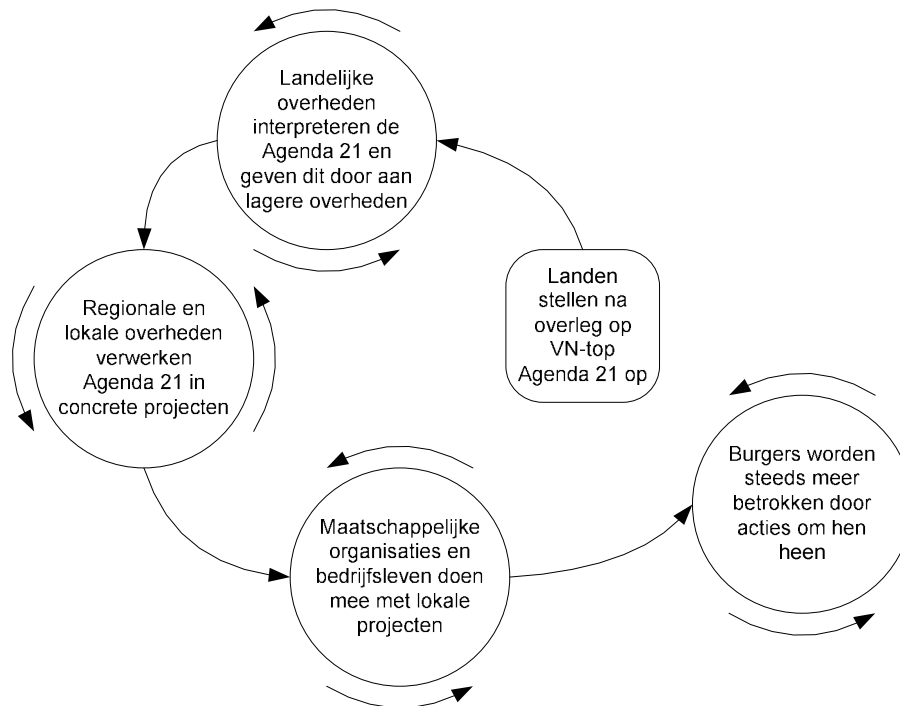
Dit zijn omstandigheden of processen die voordelig dan wel nadelig zijn voor een transitie. Belemmerende en stimulerende factoren hangen sterk met elkaar samen en zijn wederzijds afhankelijk.

2 Theoretisch kader

Om het belang van communicatie voor DO aan te geven en om inzicht te krijgen in de factoren die deze communicatie beïnvloeden, worden in dit hoofdstuk de onderwerpen DO (§ 2.1), maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) (§ 2.2) en transities (§ 2.3) besproken. Afgesloten wordt met een samenvatting (§ 2.4) van het theoretisch kader.

2.1 Duurzame ontwikkeling (DO)

Voor een duurzame aanpak van elk willekeurig maatschappelijk vraagstuk, zoals medicijnvervuiling, is een effectieve communicatie en intensieve samenwerking tussen alle belanghebbenden op internationale tot lokale schaal nodig. In figuur 2.1 wordt dit communicatieproces weergegeven, waarin naast de overheden, ook maatschappelijke instellingen en het bedrijfsleven, een belangrijke rol spelen in de vertaalslag van het duurzaamheidsconcept naar henzelf en hun respectievelijke doelgroepen.

Figuur 2.1: Verspreiding van de Agenda 21

De vraag is hoe het duurzaamheidsconcept binnen deze keten is gecommuniceerd (doorgegeven, ontvangen en verwerkt) tussen overheid, instellingen, organisaties en burgers. Waarom is de boodschap wel of niet ontvangen door de verschillende doelgroepen of actoren? Wordt DO als een integraal concept overgebracht of is het in onderdelen opgesplitst? Is het concept vertaald in programma's, beleid (als MVO), maatregelen en richtlijnen (als ISO 14001²)? Vanuit welk referentie-

² Om bedrijven te stimuleren naar zichzelf te kijken zijn milieumanagementsystemen zoals de ISO 14001 ingesteld. Deze richtlijnen zijn afkomstig van de International Organization for Standardization (ISO) (iso.org, 2007; iso14000.nl, 2007). De ISO stelt gestandaardiseerde richtlijnen op voor efficiënte, veilige en schone, kortom duurzame producten en processen. De standaarden zijn op een democratische manier tot stand gekomen in overleg tussen overheden, bedrijven (leveranciers, producenten) en burgers (consumenten, belangengroepen). Desgewenst kan een milieumanagementsysteem ook worden gecertificeerd volgens deze norm. Het volgen van deze richtlijnen is geheel vrijwillig. Het gebeurt echter ook wel dat landen sommige ISO-richtlijnen opnemen in nationale wetgeving.

kader heeft men bepaalde accenten gelegd?

Al deze vragen geven inzicht in de belemmerende en stimulerende factoren voor communicatie en samenwerking in het kader van duurzaamheid. Dit onderzoek richt zich met name op de factoren die deze communicatie beïnvloeden. Hieronder wordt eerst een globale beschrijving gegeven van de factoren die dit communicatieproces in de keten hebben beïnvloed.

Verenigde Naties

Volgens de VN Agenda 21 (Ministerie van VROM, 1993) ligt de basis van de problemen omtrent het niet-duurzaam omgaan met de wereld, zoals het geval bij medicijnvervuiling, in het algemeen bij het niet-duurzame consumptiegedrag van met name de geïndustrialiseerde landen. Dit consumptiegedrag leidt tot vervuiling van het milieu en tot het vergroten van de verschillen tussen arm en rijk in de wereld. Er dient volgens de VN een transitie plaats te vinden van niet-duurzame naar duurzame manieren van produceren en consumeren.

Een belemmerende factor is dat mensen niet zijn opgevoed of geschoold in een duurzame levensstijl. Veel volwassenen en kinderen in geïndustrialiseerde landen groeien op als duurzaam onbewuste consumenten. Producenten en consumenten zullen meer bewust moeten worden gemaakt van de ecologische en sociale kosten van een product.

Hier is een belangrijke rol weggelegd voor een verbeterde communicatie. De regeringen moeten producenten voorlichten, zodat ze de noodzaak, mogelijkheden en voordelen van duurzaam produceren en commercialiseren onder ogen zien. De industrie zal voorgelicht moeten worden over de kwaliteiten van duurzame producten. Deze producten zullen een prijs moeten hebben die in juiste verhouding staat met het gebruik van grondstoffen, energie en sociale kosten om het te produceren en te verhandelen.

Europese Unie

Hoe is de DO-aanpak van Europa? In 2005 heeft de Europese Raad nieuwe plannen gemaakt (Commissie van de Europese Gemeenschappen, 2005). Een concrete en realistische visie zal worden uitgewerkt op DO voor de komende vijftig jaar.

Europa zal zich onder meer inzetten voor het op wereldwijde schaal bevorderen van duurzame consumptie- en productiewijzen, om daarmee economische groei en achteruitgang van het milieu van elkaar los te koppelen. De Commissie zal, samen met de lidstaten, de voorlichting over milieuverontreiniging en gezondheidsrisico's intensiveren. Daarbij worden ook de sociale dialoog, de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de ondernemingen, en de publiek-private partnerschappen versterkt, om daarmee de samenwerking en de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid met betrekking tot de invoering van duurzame consumptie- en productiewijzen te bevorderen. Men zal de participatie van de burgers aan de besluitvorming versterken door deze beter voor te lichten over DO; DO zal een plaats krijgen in alle voorlichtings-, bewustmakings-, en communicatieactiviteiten van de EU (Raad van de Europese Unie, 2006). Burgers worden onder meer via de landelijke en lokale overheden en via het onderwijs geïnformeerd over hun invloed op het milieu en over de verschillende manieren waarop zij kunnen kiezen voor meer duurzame oplossingen.

In een recent rapport van de raad voor Ruimtelijk, Milieu en Natuuronderzoek (Dalal-Clayton & Krikhaar, 2007), wordt beschreven hoe de Europese Unie via de 'Open Method of Coordination' (OMC) (Chalmers & Lodge, 2003), landen binnen de unie stimuleert om elkaar te reviewen en zo via 'best practices' en 'mutual learning' manieren te vinden om duurzamer te worden. De OMC is ontwikkeld tijdens de Europese top in Lissabon van 2000 en is erop gericht om vraagstukken op te lossen die niet (alleen) via opgelegde regels kunnen worden opgelost, zoals dit ook het geval is bij

DO. Eén van de punten tijdens deze top was de ontwikkeling van een ‘National Sustainable Development Strategies’ (NSDS).

In 2006, als onderdeel van de OMC, is de Nederlandse NSDS gereviewd door experts uit Finland, Duitsland en Zuid-Afrika. Elk van de landen stuurde representanten van de verschillende actoren-groepen: overheid, bedrijfsleven, wetenschap en maatschappelijke organisaties. Nederland kreeg veel kritiek op haar NSDS. Er werd zelfs aangegeven dat het hier eigenlijk helemaal geen DO-strategie betreft. Vooral op het gebied van samenwerking en communicatie viel een hoop te verbeteren. Wat de belemmeringen binnen Nederland precies inhielden, wordt hieronder aangegeven, onder het kopje ‘Nederland’.

Nederland

In het rapport *Duurzame Daadkracht* uit 2003 (Ministerie van VROM, 2003) wordt communicatie expliciet aangeduid als één van de middelen om het proces naar een duurzame samenleving te ondersteunen en mensen bewust te maken van de problemen die zich voordoen en welke rol zij zouden kunnen spelen bij het vinden en invoeren van oplossingen. Communicatie moet volgens het rapport worden ingezet om te illustreren wat de overheid nu al doet aan DO en welke maatschappelijke initiatieven er al zijn. Op deze manier moet het onderwerp bij de groep burgers die er nog niets mee heeft ook gaan leven. De departementen van de overheid gaan gericht kennis verzamelen over leer- en communicatieprocessen, en zullen competenties ontwikkelen die nodig zijn om te werken aan DO. Vervolgens worden deze competenties doorgegeven aan andere, lagere overheden zoals de provincie, en aan andere actoren zoals bedrijven.

Onder de noemer ‘samenwerking’ wordt in Nederland ook getracht duurzaamheidsproblemen aan te pakken (Ministerie van VROM, 2005). Een belangrijk middel hierbij, is het helpen opzetten en ondersteunen van lokale initiatieven, om zo overheid, bedrijfsleven, wetenschap en maatschappelijke groeperingen hun ervaringen te laten delen en om van elkaar te kunnen leren. De zogenaamde Lokale Agenda 21 van de VN is hierbij een belangrijke leidraad. Nog steeds zijn er gemeenten die van deze Lokale Agenda gebruik maken (De la Court, 2005).

Ook het Voortgangsrapport *Duurzame Daadkracht* uit 2006 (Ministerie van VROM, 2006) legt de nadruk op nieuwe vormen van participatie en samenwerking. Waar echter ‘communicatie’ in het oorspronkelijke document uit 2003 nog expliciet vermeld staat bij *‘Instrumenten die vooral gericht zijn op faciliteren en beïnvloeden van de keuzemogelijkheden van anderen’*, wordt deze in het voortgangsrapport van 2006 nog alleen impliciet genoemd, als onderdeel van een aantal instrumenten. Deze instrumenten zijn:

1. Partnerschappen: Nederland droeg in 2006 in totaal bij aan vijftig Publiek- Private Partnerschappen (ppp’s), die een platform vormen voor een constructieve dialoog tussen nationale overheden en (inter-)nationale maatschappelijke actoren, gericht op kennisuitwisseling en agendabeïnvloeding.
2. Leren voor duurzame ontwikkeling (LVDO): Hierin staan lerende individuen (educatie) en lerende organisaties doormiddel van samenwerking centraal. Zo worden provincies ingezet als regisseurs die oefenen in het opzetten van duurzaamheidsprojecten doormiddel van samenwerking met verschillende bestuurslagen en doormiddel van bedrijfs- en burgerparticipatie.
3. Maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO): MVO Nederland richt zich op het bij elkaar brengen van partijen om kennis te delen en gezamenlijke activiteiten te ondernemen. Kernpunt hierbij is *transparantie*. Voor transparantie over duurzaamheid van producten werd bijvoorbeeld in 2007 de website *www.consuwijzer.nl* gelanceerd.

Ondanks de nieuwe vormen van participatie en samenwerking, wordt in het voortgangsrapport 2006 niet meer expliciet vermeld welke rol communicatie hierin zal spelen. Dit terwijl hier in het oorspronkelijke rapport over Duurzame Daadkracht uit 2003 nog wel uitgebreid over gesproken werd. Ook wordt er, net als in het oorspronkelijke document overigens, niet gesproken over een transitiearena (zie §2.3.1).

Tot slot is er nog een vierde instrument, gericht op internationale samenwerking, dat hier apart wordt genoemd. Het gaat hier over de onder het kopje 'Europa' al eerder genoemde Peer Reviews, georganiseerd door de Europese Unie. Nederland is in 2007 gereviewd door afgevaardigden uit Finland, Duitsland en Zuid-Afrika. De meest opvallende conclusie, is dat het NSDS van Nederland, Duurzame Daadkracht genaamd, helemaal niet als een DO-strategie beschouwd kan worden. De voornaamste redenen hiervoor zijn:

- Men richt zich nationaal vrijwel alleen op de P van Planet, oftewel milieuzorg.
- Activiteiten georganiseerd door verschillende actoren worden onvoldoende met elkaar in verband gebracht, waardoor synergie-effecten niet optreden.
- Er is een set van acties en richtlijnen opgesteld, maar niet binnen een duidelijk kader of vanuit een eenduidige visie.

Vooraf bij deze laatste twee punten ligt een belangrijke rol voor communicatie. Op het moment dat er activiteiten omtrent duurzaamheid worden georganiseerd, zijn actoren teveel alleen met hun ding bezig en communiceren onvoldoende met elkaar om hun krachten te kunnen bundelen. Het is voor een enkele actor vrijwel onmogelijk om met alle aspecten en dimensies van duurzaamheid rekening te houden. Vandaar dat deze samenwerking juist zo van belang is.

Door het ontbreken van communicatie en samenwerking, ontstaat er geen duidelijke gezamenlijke visie van waaruit men aan DO kan werken. Het ontbreken van een gezamenlijke visie maakt vervolgens het communiceren weer lastiger, waardoor er een negatieve wisselwerking ontstaat. Hierdoor ontstaan oeverloze discussies over bijvoorbeeld de bouw van windmolens. Men hoort de meest uiteenlopende geluiden, van mensen die beweren dat windmolens dé oplossing vormen voor ons toekomstige energieprobleem, tot anderen die beweren dat de molens alleen meer energie kosten dan ze opleveren.

2.1.1 DO belemmerende factoren

Uit de bestudeerde bronnen over de overheidsrol valt een aantal factoren te distilleren die de genoemde communicatie- en samenwerkingsdoelen, ten behoeve van DO verhinderen:

a. De boodschap is onvoldoende gericht op DO

Door overheden en andere betrokkenen wordt DO beschouwd en gecommuniceerd als milieuthema³, waarbij het begrip 'milieu' vaak gereduceerd wordt tot 'natuur', waardoor DO zijn prioriteit dreigt te verliezen en tekort wordt gedaan aan het integrale karakter van het DO-concept. De nadruk komt dan te liggen op technische end-of-pipe-oplossingen, en worden de sociale aspecten verwaarloosd. Genegeerd wordt dat alle maatschappelijke vraagstukken met elkaar verbonden zijn en elkaar versterken. DO blijft daardoor als dweilen met de kraan open.

b. Weinig consistentie in DO-beleid

Een belangrijke belemmering in de DO-communicatie is het ontbreken van consistentie in het beleid, waardoor er geen eenduidige boodschap kan worden uitgedragen. Zo wordt er in Nederland

³ Zie, bijvoorbeeld, www.prv-overijssel.nl: DO valt hier onder "beleid" en "milieu".

niet op een geïntegreerde manier gewerkt aan de drie P's. Ieder ministerie legt de term DO weer anders uit. Zo richten de ministeries van VROM en LNV zich vooral op het milieu (Planet); de ministeries van VWS en OCW op gezondheid en ontwikkeling van mensen (People); EZ op een continue groei van de welvaart (Prosperity); en BuZa op duurzaamheid buiten de Nederlandse landsgrenzen (m.n. People en Prosperity in de Derde Wereld). Het gevolg is dat men aan de ene kant vanuit natuur- en gezondheidsoverwegingen bijvoorbeeld de uitstoot van fijnstof en broeikasgassen probeert tegen te gaan, en vanuit economische overwegingen meer wegen aan gaat leggen zodat nog meer burgers auto kunnen gaan rijden (Milieu en Natuur Planbureau, 2006).

c. Andere prioriteiten

In het jaar 2002 is geëvalueerd hoe het stond met de implementatie van de tien jaar oude Agenda 21. Dit gebeurde tijdens de VN World Summit on Sustainable Development (WSSD) in Johannesburg. Het bleek dat de ontwikkeling van DO op de planning was achtergebleven. Veel tijdens de WSSD gemaakte afspraken waren herhalingen van tien jaar eerder gemaakt afspraken (worldsummit2002.org). Er werden afzwakkende kanttekeningen gemaakt bij afspraken door geen streeftaantallen of data te noemen, en termen als 'waar mogelijk' toe te voegen. Soms werden belangrijke thema's gewoon niet meer genoemd, werd tegen gestemd, of waren partijen niet meer bereid compromissen te sluiten. Ook reserveerde men lage geldbedragen voor duurzame ontwikkeling (Hens & Nath, 2003). Duidelijk werd dat de prioriteiten op internationaal vlak ergens anders lagen, zoals in financiering van de militaire industrie.

d. Onduidelijke partnerschappen

Een belangrijk onderdeel van de WSSD was het creëren van partnerschappen tussen lokale en nationale overheden, maatschappelijke organisaties, de private sector, gemeenschappen, enz. om de implementatie van de Agenda 21 te bevorderen. Communicatie en samenwerking tussen al deze partners, ook buiten de overheden om, kan tot allerlei extra concrete uitkomsten leiden en daarmee zeer bevorderlijk zijn voor duurzame ontwikkeling. De manier waarop deze partnerschappen worden geregistreerd is echter nog niet helemaal duidelijk. Een juiste registratie is belangrijk, omdat allerlei 'nep'-partnerschappen de suggestie kunnen wekken dat een land veel aan DO doet, maar dat dit eigenlijk niet zo is. Ook kunnen overheden zo verantwoordelijkheden van zich afschuiven (worldsummit2002.org, 2003; Hens & Nath, 2003). Gelijkwaardige partnerschappen zijn in de praktijk moeilijk te realiseren omdat de bestaande structuren een hiërarchische (top-down) structuur hebben. Als gevolg van deze stratificatie van de samenleving staan mensen hun verantwoordelijkheden af aan de hogere niveaus en zijn zij niet gewend te participeren in de oplossing van vraagstukken.

e. Brede samenwerking vertraagt

Ondanks fraaie voornemens van overheden lijkt de realiteit nogal weerbarstig te zijn. Wat bijvoorbeeld opvalt, is dat de EU in 2001 een rapport uitbrengt waarin staat dat op korte termijn actie nodig is, onder andere op het gebied van de uitstoot van chemische stoffen. In 2005 wordt vervolgens een rapport uitgebracht waarin men streeft naar vermindering van de uitstoot in 2020. Waarom moet het zo lang duren voordat er concrete maatregelen genomen worden? Ironisch genoeg lijkt de oorzaak hiervan te liggen in wat nu juist de belangrijkste oplossing voor het probleem zou moeten zijn: samenwerking. Samenwerking leidt aan de ene kant tot stabiele afspraken, maar leidt ook tot vertraging. Met name een orgaan als de EU is log en daardoor traag. Onderhandelingen duren lang en uiteindelijk komt men te zitten met vele compromissen, omdat eigenlijk niemand er economisch op achteruit wil gaan.

2.1.2 DO stimulerende factoren

Met behulp van een praktijkvoorbeeld (Leicester, GB), waarin lokale overheid, milieuorganisaties, bedrijven en burgers waren betrokken, is te zien dat sommige van de bovengenoemde belemmerende factoren kunnen worden overwonnen (Roberts, 2000). In Leicester deed men dit in eerste instantie door een aantal dingen duidelijk te maken aan burgers en bedrijven:

- De eerste boodschap was: DO is niet hetzelfde als natuurbescherming, maar is veel meer. DO werd gekoppeld aan streefdoelen die de mensen erg aanspreken, zoals het verhogen van de mate van welvaart en geluk. DO had altijd wat last van een zogenaamd ‘geitenwollen-sokken-imago’. Zo werd naast het milieu-aspect ook de link gelegd met economische en sociale aspecten dat DO voor een stad als Leicester met zich meebrengt.
- De tweede boodschap was wat mensen nu concreet zelf kunnen doen. DO is vaak omgeven door enorme problemen zoals klimaatverandering en verwoestijning wereldwijd, dingen die niet makkelijk zijn op te lossen. Oplossingsgericht denken dus.
- Als derde werden mensen en organisaties gewezen op hun verantwoordelijkheden en wat hun taak zou kunnen zijn in het geheel. Hierdoor voelen mensen zich weer nuttig in de hele discussie en komt het veel dichterbij te staan. Iedereen moest zich in gaan zetten voor een ‘duurzaam Leicester’ en deze synergie moest iets worden waar mensen trots op konden zijn.
- Tenslotte werden experts, ondernemers en het publiek met elkaar in contact gebracht om begrip te kweken en elkaars behoeften te peilen (een soort transitiearena). Dit is belangrijk omdat sommige van deze groepen vaak tegenover elkaar stonden in de discussie over DO.

Ook werd de hulp ingeroepen van het Wereld Natuurfonds, een NGO in de vorm van een Goede Doelenorganisatie. Dit had een aantal voordelen. Ten eerste had men een concreet ‘Goed Doel’ om voor aan de slag te gaan. Ten tweede zorgde het voor stabiliteit. Een NGO zal bijvoorbeeld bij verandering van gemeenteraad gewoon kunnen blijven voortbestaan. Stel dat alle initiatieven vanuit de gemeente moesten komen, dan had dit een bedreiging gevormd voor de continuïteit van de projecten. Zo bestaat de mogelijkheid dat de volgende gemeenteraad het belang van DO niet inziet en de projecten stop zet.

2.2 Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO)

In de verandering naar duurzame productie, commercialisering en consumptie speelt het bedrijfsleven een cruciale rol (Schot, Brand & Fischer, 1997). Het ‘groener’ maken van bedrijven, of duurzaam ondernemen, zal veel maatschappelijke stakeholders beïnvloeden, waaronder de overheid, werknemers, leveranciers, cliënten en investeerders. Bedrijven kunnen hierdoor een belangrijke voorbeeldpositie hebben in de maatschappij. Door hun intensieve en sterk suggestieve communicatie (reclame) drukken zij bovendien een stempel op het consumptiegedrag van de bevolking.

Deze voorbeeldrol van het bedrijfsleven vereist dat de bedrijven eerste zelf op een andere manier gaan ondernemen, namelijk maatschappelijk verantwoord. MVO betekent dat bedrijven hun verantwoordelijkheid nemen voor de effecten die hun handelen heeft op de maatschappij. MVO kan ook wel duurzaam ondernemen worden genoemd, omdat men eigenlijk alleen maatschappelijk verantwoord kan ondernemen op het moment dat dit ook duurzaam is.

Toch wordt bij het kijken naar de duurzaamheid van een bedrijf vaak enkel gelet op de milieuaspecten. Zo hebben (Rondinelly & Berry 1999) het over ‘corporate environmental citizenship’. Dit ‘bedrijfsburgerschap gericht op milieu’ wijst op de verantwoordelijkheid van bedrijven voor de maatschappij, net zoals burgers deze hebben. MVO heeft aan terrein gewonnen toen meer en meer bedrijven ontdekten dat goede combinaties mogelijk zijn tussen milieubewust ondernemen op korte

en lange termijn, zonder dat dit ten koste gaat van winst en concurrentiepositie (Starik & Rands 1995).

Volgens Carrigan en Attalla (2001), zou MVO niet veel veranderen aan het gedrag van consumenten. Ook al staat een bedrijf bekend als één die veel aan MVO doet, het koopgedrag van mensen wordt toch eerder bepaald door prijs, waarde, kwaliteit en merkbekendheid. De invloed van MVO reikt niettemin verder dan de consumptie. Een bedrijf dat geacht wordt aan MVO te doen moet ook rekening houden met andere stakeholders, zoals de overheid (subsidies) of de eigen werknemers (werkklimaat).

Het kan overigens zo zijn dat consumenten op een gegeven moment wél de waarde in gaan zien van MVO. Zo kunnen bedrijven besluiten in hun reclame meer aandacht aan DO te besteden. Op dit moment gebeurt dit al in reclames van bijvoorbeeld energieleveranciers ('groene stroom') en van verschillende autofabrikanten (zuinige motoren, minder CO₂-uitstoot). Ook kan het zijn dat duurzaamheidskeurmerken (zoals: ECO-keurmerk, ISO 14001) in productie, reclame en consumptie een belangrijkere rol gaan spelen. Vooral wanneer men ontdekt dat MVO ook de privé-sfeer raakt, zoals verbetering van het werkklimaat, zal men bereid zijn MVO te ondersteunen. In de volgende deelparagraaf zullen de belangrijkste stimulerende factoren voor MVO worden weergegeven.

2.2.1 Factoren die MVO stimuleren

In de vorige alinea werd al aangegeven dat er steeds meer aandacht komt voor MVO in de bedrijfsvoering van grote ondernemingen. Hieronder volgen een aantal punten die de introductie van het duurzaamheidsconcept in het bedrijfsleven bevorderen. (Starik & Rands, 1995; Rondinelly & Berry, 1999; Rondinelli en Vastag, 2000; Cramer, 2002; Raines, 2002):

a. Economische motieven

- Besparing van grondstoffen, water, energie en afval kan kostenbesparingen opleveren.
- Voldoen aan milieunormen of het bezitten van milieukeurmerken kan leiden tot het voorkomen van boetes en het verlagen van verzekeringspremies.
- Men komt eerder in aanmerking voor milieu-, sociale en innovatiesubsidies.
- Men kan zich, door milieubewust te ondernemen, onderscheiden van anderen en zo de concurrentiepositie versterken.

Bovenstaande argumenten zijn vooral gericht op kostenbesparing op de korte termijn. Echter, ook op de lange termijn zijn er gegronde redenen om aan MVO te doen.

- Economische groei is veelal afhankelijk van natuurlijke grondstoffen, waardoor men zuinig met deze grondstoffen om zal moeten gaan, anders zal op de lange termijn de uitputting van grondstoffen voor grote problemen kunnen zorgen.
- MVO leidt tot gezonde producten en een gezonde leefomgeving en daarmee ook tot gezonde mensen. Dit leidt weer tot productieve werknemers, weinig ziekteverzuim, betere consumenten en minder druk op de collectieve lasten van een land.

b. Niet-economische bedrijfsmotieven

- Invoering van milieuriichtlijnen verhoogt het bewustzijn van de werknemers, wat leidt tot meer initiatieven vanaf de werkvloer voor bijvoorbeeld recycling, vermindering van uitstoot van schadelijke stoffen en een daling van de afvalproductie.

- Voor werknemers is het prettig om bij een maatschappelijk verantwoord bedrijf te werken. Werknemers beschouwen door MVO verdiende certificaten en positieve reacties vanuit de samenleving als een blijk van waardering. Dit is goed voor de motivatie.
- Door de invoering van milieubeheer en het ingaan van een certificeringstraject komen veel processen bloot te liggen en zijn allerlei onverwachte verbeteringen op gebied van efficiëntie en veiligheid mogelijk.
- Door MVO en certificering wordt de relatie met klanten, overheid en omwonenden aanzienlijk verbeterd, en blijft slechte publiciteit door actiegroepen of de media het bedrijf bespaard.

c. Sociale en maatschappelijke motieven

- Het wordt steeds meer duidelijk en algemeen bekend dat sommige stoffen in producten schadelijk kunnen zijn voor de gezondheid van mens en milieu, waardoor ethische en ideële redenen steeds vaker commerciële argumenten overstijgen.
- Door globalisatie hebben bedrijven een steeds grotere impact op de wereld. Hierdoor bezitten deze corporaties ook een steeds grotere verantwoordelijkheid.
- Consumenten en werknemers vormen in allerlei landen steeds vaker georganiseerde, kritische groepen. Hierdoor ontstaat steeds meer samenwerking tussen bedrijven en georganiseerde groepen burgers. Een voorbeeld is de Forest Stewardship Council (FSC), dat zich inzet voor het behoud van natuurlijke bossen.

Een belangrijke reden waarom niet alle bedrijven zich richten op MVO, is omdat men handelt naar gewenning en ingesleten patronen. Het succes van MVO is dan ook voor een groot deel afhankelijk van bewustzijn. Communicatie en samenwerking tussen stakeholders zoals bedrijfsdirecties, aandeelhouders, werknemers, leveranciers, afnemers, actiegroepen, deskundigen en consumenten, vormen dan ook belangrijke middelen om MVO, en daarmee DO, te stimuleren. Hierover meer in §2.3, waar zal worden gekeken naar het nut van transitiearena's.

2.2.2 Factoren die MVO belemmeren

Introductie van DO in het bedrijfsleven wordt belemmerd door de volgende punten (Botter, Fisscher & Boer, 1994; Starik en Rands, 1995; Rondinelli & Vastag, 2000; Carrigan en Attalla, 2001; Cramer, 2002; Schuster en Perelberg, 2004):

a: Onvoldoende duidelijkheid

- Er bestaat onduidelijkheid over causaliteit, oftewel oorzaak/gevolg. Deze onduidelijkheid is op te delen in twee terreinen:
 1. Het is niet duidelijk welke productiemethoden, technieken, en producten wat voor effect hebben op milieu en samenleving. (Is de uitstoot van CO₂ wel de oorzaak van de opwarming van de aarde?)
 2. Het is niet duidelijk wat er aan deze methoden, technieken en producten moet worden veranderd om het probleem op te lossen. (Elektrische auto's zijn leuk, maar deze elektriciteit moet ook worden opgewekt door de verbranding van fossiele brandstoffen.)
- Er bestaat veel onduidelijkheid en onbegrip over op welke manieren bedrijven MVO in kunnen voeren.

- Er is onvoldoende duidelijkheid over de economische gevolgen van MVO voor de onderneming. Het aanpassen van de bedrijfsvoering brengt dan ook risico's met zich mee, vooral wanneer men al een goed lopende bedrijfsvoering heeft.

b: Onvoldoende waardering

- De relatie tussen gezonde natuur en welzijn wordt onvoldoende gewaardeerd.
- Maatschappelijke doelen van het bedrijf blijven altijd ondergeschikt aan het winstoogmerk.
- Bedrijven kunnen de extra kosten van MVO (nu nog) moeilijk doorberekenen aan de consument, omdat MVO onvoldoende wordt gewaardeerd om hier bij de aankoop van goederen rekening mee te houden. Hierdoor zal de concurrentiepositie van bedrijven die wel hogere bedragen vragen voor hun duurzame goederen te ver achteruit gaan.

c: Onvoldoende motivatie

- Aanpassingen in de bedrijfsvoering op het gebied van MVO kunnen tegengesteld zijn aan economische zelfinteresse. Hiervoor is voldoende andere motivatie nodig.
- MVO en certificering kost veel extra (papier)werk en personeelskosten. Daarbij komen er van overheidswege maar weinig directe stimuli, zoals subsidies voor MVO en milieucertificering. Dit verzwakt de motivatie.
- Organisaties hebben onvoldoende de motivatie om van elkaar te leren en het is daarom moeilijk om MVO te verspreiden. Een olievlekwerking blijft daardoor uit.

d: Onvoldoende mogelijkheid

- Organisaties en bedrijven worden gekenmerkt door massatraagheid in plaats van flexibiliteit.
- Ondernemingen zijn vaak van elkaar afhankelijk. Zo kan een bedrijf er niet veel aan doen op het moment dat een leverancier geen duurzame grondstoffen aanbiedt.
- Bedrijven zijn moeilijk te controleren, omdat ze in veel verschillende landen actief zijn. Grote bedrijven kunnen hierdoor ook makkelijk dreigen met vertrek uit een land op het moment dat er te veel van hen wordt geëist.
- Het vorige punt heeft als effect dat er machtsblokken worden gevormd tussen bedrijfsleven en politiek, waardoor patstellingen ontstaan.

Een probleem waar de rest van dit onderzoek veel aandacht aan zal besteden, is het feit dat MVO pas echt nut heeft wanneer men gaat samenwerken. De DO-activiteiten van één enkele onderneming zijn uiteraard toe te juichen, maar het zal niet tot grote veranderingen leiden. Echter, samenwerking ligt vaak erg gevoelig. Men moet bereid zijn tijd en geld te investeren, compromissen te sluiten en grondstoffen, waaronder kennis, te delen. Vaak wordt deze moeite alleen genomen wanneer er sterke wederzijdse economische belangen zijn.

Om nu toch ondernemingen te laten samenwerken aan DO, en dan niet alleen met elkaar, maar ook met burgers, overheid en wetenschap, zijn er zogenaamde transitiearena's ontworpen. In de volgende paragrafen zullen de termen transitie en transitiearena, en hun functies bij het streven naar een duurzame samenleving, worden beschreven.

2.3 Transitie naar een duurzame samenleving

Voor de overgang (transitie) naar een duurzame samenleving zijn op alle gebieden fundamentele veranderingen noodzakelijk. Aanpassingen zijn niet alleen vereist op het gebied van technologie, maar ook op het gebied van onderwijs, onderzoek, handel en op politiek-bestuurlijk vlak. Deze veranderingen hebben een grote impact op de maatschappij omdat bepaalde grenzen, instituties, verhoudingen en gedragspatronen doorbroken zullen moeten worden. Communicatie is hier van essentieel belang. Het concept DO is op dit moment niet goed over te brengen omdat iedereen zijn eigen opvattingen heeft. Dit belemmert samenwerking. Een transitiearena is een instrument om doormiddel van communicatie de verschillende concepten op één lijn te krijgen. Hoe dit in zijn werk gaat, wordt hieronder beschreven.

Iedere verandering in een groep of samenleving volgt een bepaald patroon, van een voorontwikkelingsfase, startfase (of take-off fase), versnellingsfase tot en met een stabilisatiefase (Rotmans, Loorbach & Van der Brugge, 2005). Deze vier fasen zijn terug te vinden binnen de mondiale transitie naar duurzaamheid (zie figuur 2.2a en b):

1. de voorontwikkelingsfase: ontstaan van de huidige visie op een duurzame samenleving in de jaren '50 en '60 van de 20e eeuw;
2. de take-off fase: de eerste VN-top in Stockholm (1972) en het Brundtland-rapport;
3. de versnellingsfase: UNCED⁴ in Rio de Janeiro van 1992 (Agenda 21) en verdragen als het Kyoto-protocol uit 1997;
4. de stabilisatiefase: de WSSD⁵ in Johannesburg van 2002 en verder.

In figuur 2.2b is de WSSD in de stabilisatiefase geplaatst. In dit geval kan wellicht het woord 'stabilisering' vervangen worden door 'stagnering'; er is nog onvoldoende aan het mondiale systeem veranderd om te spreken van een transitie naar een duurzame samenleving. Toch wordt er na de WSSD nog maar langzaam vooruitgang geboekt.

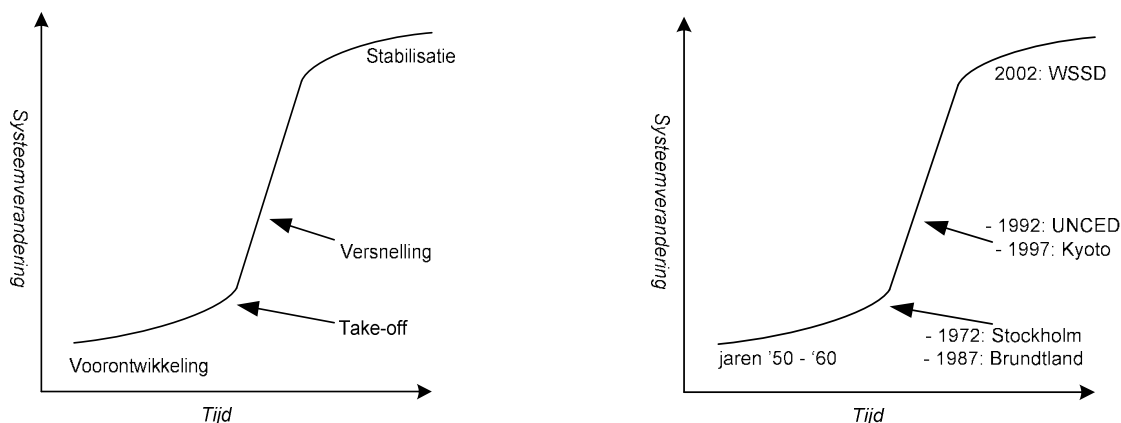

Fig. 2.2a (links): de vier fasen van transitie

Fig. 2.2b (rechts): de mondiale transitie van DO

⁴ United Nations Conference on Environment and Development

⁵ World Summit on Sustainable Development

2.3.1 De arena en de manager

De transitiearena – De eerste stap bij het op gang brengen van een landelijke transitie, is de inrichting van een leeromgeving met afgevaardigden van *alle* betrokken actoren. Deze leeromgeving wordt ook wel transitiearena (TA) genoemd (Rotmans, 2006). De deelnemers aan de arena zullen moeten worden geselecteerd op bepaalde competenties, die gericht zijn op samenwerking. Naast deskundigen op het gebied van DO, moeten er vooral ook bruggenbouwers aanwezig zijn, die de verschillende actorengroepen nader tot elkaar kunnen brengen. Het doel van de arena is het creëren van synergie, om zo de eerste stappen naar een landelijke transitie te kunnen zetten.

Men begint overigens niet met een arena gericht op het ‘duurzaam maken’ van een land. Dit zou een onoverzichtelijke taak zijn. Daarom wordt er begonnen met het inrichten van ‘leer’-arena’s voor specifieke onderwerpen. Zo kunnen er verschillende arena’s worden ingericht voor de invoering van duurzame energie, voor duurzame vervoersmethoden en, zoals in deze scriptie het geval is, voor een duurzame gezondheidszorg. Later kunnen de ervaringen en verworven competenties worden ingezet om een landelijke TA op te zetten. Transitie die tot nu toe in gang zijn gezet, staan vaak nog in de kinderschoenen. Er zijn dan ook nog geen duidelijke praktijkvoorbeelden van leerarena’s die ‘volgens het boekje’ zijn opgezet. Veel voorkomende problemen hierbij zijn: partijen die niet betrokken (willen) worden, het gebrek aan tijd en geld en overhaast te werk gaan.

Hieronder volgen kort enkele punten die belangrijk zijn bij het inrichten van een leerarena (Joustra 2004):

- **Consensus:** de afgevaardigden moeten het op een aantal fundamentele vlakken met elkaar eens zijn. Zo moet men beseffen dat het DO-concept iets is voor op de lange termijn, dat het de gehele maatschappij aangaat en dat het gaat om de drie dimensies plaats, tijd en schaal. Belangrijk is ook dat men een gezamenlijk doel voor ogen heeft, namelijk het verduurzamen van de samenleving. Verder hoeft men het niet altijd eens te zijn over de details. Bovendien is het onmogelijk een totale consensus te behalen. Daarvoor lopen de ideeën te ver uiteen.
- **Compromis:** er zal dus automatisch moeten worden gezocht naar een compromis. Hierbij moet men altijd streven naar een creatief compromis (Van Woerkum & Van Meegeren, 1999), waarbij achterliggende, fundamentele verschillen moeten worden blootgelegd. Dan pas kan men vanuit de ander denken en naar een oplossing zoeken die voor beide partijen zo min mogelijk schade berokkent, of zelfs voor beide partijen winst betekent.
- **Competenties:** het proces staat of valt bij de eigenschappen van de afgevaardigden. Ten eerste moet men representatief zijn voor doelgroep die wordt vertegenwoordigd en moet men ook enige invloed op deze doelgroep hebben. Ten tweede moet men uitgebreide communicatieve vaardigheden bezitten, zoals het verwoorden van eigen standpunten en het luisteren naar die van anderen. Openheid en transparantie zijn hierbij onmisbaar.

De transitie manager – Dit ambitieuze leerproces heeft ook regie nodig. De regisseur wordt ook wel de transitie regisseur of transitie manager genoemd. Deze manager (of managementgroep) kan afkomstig zijn uit een overheid, bedrijf, maar kan ook bestaan uit een NGO (zie het voorbeeld van Leicester in § 2.1.2). De taak van de transitie manager is ten eerste het vinden van de juiste leden voor de arena. Men begint de TA in te richten met ‘voorlopers’ op het terrein van verandering (Loeber, 2003). Daarnaast zorgt men er voor dat de omgeving van de actoren, die concrete veranderingen moeten ondergaan, nauw wordt betrokken bij het proces (*netwerken en mobiliseren*). Verder zal de manager een lange termijn strategie uitstippelen, zelf het goede voorbeeld geven, en instrumenten inzetten om anderen te stimuleren de juiste weg in te slaan (*richting geven en instrumenteren*). Daarnaast zullen plannen en geleerde lessen goed gecommuniceerd moeten worden naar

de verschillende actoren binnen de samenleving (*leren en communiceren*) (Ministerie van VROM, 2003).

De manager geeft veel vrijheid aan de actoren zonder zelf de regie te verliezen (dienend leiden), zodat de koers behouden kan worden. Betrokkenen kunnen dan vanuit hun eigen situatie handelingsopties kiezen. Dit zorgt voor een diversiteit van invalshoeken. De diversiteit als gevolg van verschillen tussen actoren zal goed benut moeten worden door het thema telkens vanuit verschillende invalshoeken te benaderen. De korte termijnstrategieën van de afzonderlijke actoren zal men moeten kunnen 'vertalen' in een gezamenlijke lange termijn strategie. Verder zal men open moeten staan voor aanpassingen en dus om kunnen gaan met onzekerheden. Zowel voor de transitie-manager als voor de actoren moeten de gehanteerde termen duidelijk zijn en blijven. Ook zal men op de hoogte moeten zijn van ontwikkelingen en begrippen die met DO te maken hebben, en kennis moeten hebben van het 'werkveld' waar men aan de slag wil gaan.

De transitie-manager heeft minstens 2 á 3 jaar nodig om de systeemverandering goed op gang te brengen (t/m take off fase), totdat de actoren zelf de transitie gaan invullen met eigen initiatieven (versnellingsfase). Cruciaal is dat deze persoon of groep, niet de verantwoordelijkheid van de TA-leden uit handen neemt door zaken te forceren - door vastomlijnde doelen en trajecten uit te zetten, methodieken te kiezen, subsidies en andere dwang- en stuurmiddelen in te zetten. Belangrijk is de taak met 'zachte hand' uit te oefenen. Dit met het doel dat mensen geheel op eigen verantwoordelijkheid initiatieven nemen, zonder daarbij zich afhankelijk op te stellen van de transitie-manager. Wellicht is de benaming *transitiekatalysator* hier beter geschikt.

2.3.2 Factoren die transities beïnvloeden

Tijdens maatschappelijke veranderingsprocessen of transities, zal rekening gehouden moeten worden met een aantal factoren die het verloop en het succes van de transitie beïnvloeden; dit zijn groepscultuur, fasering in acceptatie, en niveaus van verandering. In de communicatie zal met deze processen en factoren rekening gehouden dienen te worden.

Groepscultuur

Iedere groep, van familie, bedrijf, instelling, wijk, gemeente, streek, tot natie, bezit en vertegenwoordigt een bepaalde cultuur. Cultuur is het diepere niveau van basisaannamen en overtuigingen die door de leden van een organisatie worden gedeeld (Schein, 1991). Daaronder vallen bijvoorbeeld bepaalde gedragspatronen, normen, waarden en spelregels. Voor een grote verandering binnen een groep is een cultuuromslag nodig. De snelheid van de cultuuromslag hangt onder andere af van het patroon van betrokkenheid die de groepsleden bij de groep hebben.

Drie patronen van betrokkenheid worden onderscheiden: internaliseren, conformeren en innoveren. Zij die *internaliseren* hebben de dagelijkse activiteiten onderdeel gemaakt van hun privé-leven. Richtlijnen en cultuur zijn erg belangrijk voor deze mensen. Het veranderen van de cultuur is lastig, omdat dit op grote weerstand zal stuiten. Mensen die *conformereren* houden zich aan de regels, maar binden zich niet zo aan de normen en waarden. Men heeft eigen normen en waarden. Het is hier makkelijker om een cultuurverandering door te voeren, omdat de verandering minder impact heeft op het leven van deze mensen. Bij *innoverende* mensen zijn er wel bepaalde centrale thema's waar men zich mee wil identificeren, maar normen en waarden kunnen zonder al te veel problemen aangepast worden. Cultuurveranderingen kunnen hierdoor nog gemakkelijker worden doorgevoerd (Neuijen, 1992).

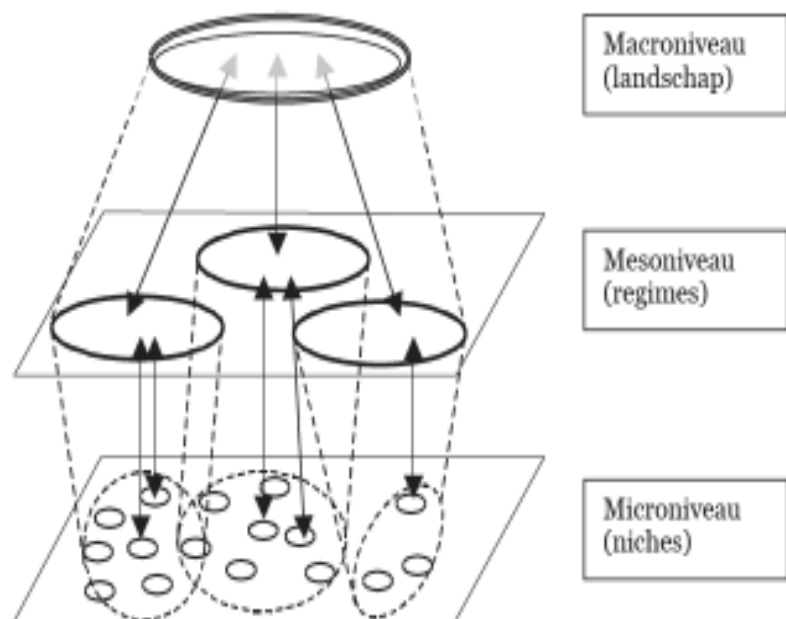
Fasering in acceptatie

Binnen een maatschappijbrede transitie spelen verschillende actoren, afhankelijk van hun eigenschappen (zie bij groeps cultuur), op verschillende momenten verschillende rollen. Ten eerste zijn er de *Innovators*. Dit is een kleine groep van de samenleving (ong. 2,5%), die nieuwe methoden en technieken ontwikkelen en introduceren. Na de *Innovators* volgen de *Early Adopters*. Zij die (productie)processen en groepsprocessen aanpassen, en hier geldt, mensen en kennis in investeren. Vervolgens is er de *Critical Mass*, de kritieke massa die de nieuwe methoden en technieken collectief overneemt. Er is altijd een groep achterblijvers, de zogenaamde *Laggards*. Deze laatste (ong. 16%) is conservatief en wil niet mee veranderen (Rogers en Shoemaker 1971).

Niveau's van verandering

Transities brengen niet alleen in de breedte (in verschillende systemen) veranderingen, maar ook in de diepte, op verschillende niveaus (zie fig. 2.3): op het *macroniveau*, bestaande uit landschapsveranderingen zoals paradigma's, cultuur en politieke denkbeelden. Dit niveau verandert relatief traag. Op *mesoniveau* vindt men regimes, regels en belangen die gedeeld worden door groepen actoren. Vaak hebben deze groepen actoren de touwtjes in handen, waardoor er veel weerstand bestaat tegen veranderingen. Op *microniveau*, ten slotte, is er sprake van niches in organisaties en de samenleving, bestaande uit kleine, specialistische groepen mensen die bepaalde veranderingen toejuichen (de 'Innovators' uit de vorige alinea). Dit microniveau is op de korte termijn veranderbaar en er kunnen relatief nieuwe initiatieven en vormen van cultuur en bestuur ontstaan.

Een transitie heeft alleen kans van slagen wanneer de verandering op meerdere niveaus begint. Vanuit het mesoniveau moet de top van de organisatie, de specialisten op microniveau de kans geven zich te ontwikkelen op het terrein van DO. Op macroniveau kunnen de media en de politiek een belangrijke rol spelen door taboes op gebied van DO te doorbreken en het te stimuleren. Vaak komen initiatieven van onderuit, vanuit het microniveau. Daar begint het te broeien en langzaam stijgen de nieuwe ideeën tot op meso- en macroniveau. De (meest conservatieve) regimes op mesoniveau worden op die manier vanuit micro- en macroniveau gestimuleerd om aan DO te werken.

Figuur 2.3: niveaus transitie moet plaatsvinden (Rotmans e.a., 2005).

Het communicatieproces

In dit gedeelte zal extra aandacht worden besteed aan het communicatieproces die de TA met zich meebrengt. In het al eerder besproken rapport van het RMNO (2007), staat hoe communicatie een rol speelt bij het opstellen van een DO-strategie, iets wat één van de doelen is van een TA. Hiervoor moet op twee niveaus duidelijk worden gecommuniceerd:

1. **Intern** - Het proces van het ontwikkelen en implementeren van de strategie, moet duidelijk worden gecommuniceerd naar alle stakeholders. Dit gebeurt als het goed is automatisch binnen een TA, omdat alle stakeholders zich in de arena dienen te bevinden.
2. **Extern** - De duurzaamheidsgedachte moet breed uitgedragen worden, zodat ook buiten de arena men voorbereid is op de implementatie van de DO-strategie.

Beide punten vereisen een strategische vorm van communicatie, wat inhoudt dat er een strategie zit achter het communiceren en dat het tot een bepaald voorafgesteld doel moet leiden.

Intern – Rotmans (2006), noemt in zijn boek 10 stappen van het transitieproces. Slechts twee van deze stappen, hebben volgens Rotmans expliciet met communicatie binnen en tussen arena's te maken. Echter, door de stappen opnieuw te formuleren, kan ook bij deze de rol van communicatie expliciet worden gemaakt:

1. **Inrichten van de TA** – Dit houdt in, het opzetten van een netwerk van koplopers, die het 'transitiespel' gaan spelen. Deze koplopers mobiliseert men echter niet zomaar, maar moet gebeuren met een duidelijke boodschap, die deze personen aanspreekt. Daarbij moeten de afgevaardigden de juiste competenties hebben zoals duidelijk en open kunnen communiceren, en aan de andere kant goed kunnen luisteren en open staan voor andere ideeën.
2. **Afbakening van het vraagstuk** – Duurzaamheidsvraagstukken zijn vaak erg breed en abstract. De kunst is nu om deze vraagstukken te gieten in thema's en deelvraagstukken, zodat het voor de actoren behapbaar wordt om erover te communiceren, maar zonder dat het zijn duurzaamheidskarakter verliest (en dus wel rekening houdt met alle P's en dimensies van DO).
3. **Openheid en transparantie** – Dit heeft effect op zowel de communicatie intern, als extern. Intern moeten zaken als dubbele agenda's en het achterhouden van informatie voor sommige stakeholders worden voorkomen. Daarnaast is het belangrijk dat de afgevaardigden het contact met hun achterban niet verliezen. Dit voorkomt het ontstaan van 'groupthink' binnen de arena. Ook kan er op die manier draagvlak worden gecreëerd onder de achterban. Een andere manier om 'groupthink' te voorkomen is door regelmatig (ervarings-)deskundigen van buiten de arena uit te nodigen.
4. **Organiseren van een multi-actor proces** – Op het gebied van communicatie moet hier met twee zaken rekening worden gehouden. Enerzijds moet binnen de arena een sfeer worden gecreëerd die de communicatie tussen de verschillende actoren bevordert. Het kiezen van een geschikte vergaderlocatie, of het maken van excursies met de verschillende actoren, speelt hierbij een belangrijke rol.

Anderzijds moet de communicatie tussen de actoren en hun thuisbasis/achterban op orde zijn. Het is daarom belangrijk ook de thuisbasis goed in te lichten over wat er gaande is, zodat de actor niet uit de arena terugkomt met allerlei ideeën, die vervolgens door de achterban teniet worden gedaan. Mocht dit toch zo zijn, dan gaat de actor zich geïsoleerd voelen en ziet geen nut meer in deelname in de arena.
5. **Probleempercepties samenvoegen** – Iedere stakeholder moet leren om vanuit elkaars standpunt naar het vraagstuk te kijken. Zo ontwikkelt men begrip voor elkaars percepties en kunnen deze op den duur worden samengevoegd tot één. Communicatie speelt hier een belangrijke rol bij het goed kunnen verwoorden van de eigen perceptie en het luisteren naar die van de ander.
6. **Ontwikkelen van een langetermijnvisie** – Verschillende uitkomsten van de transitie op de lange termijn (transitie-eindbeelden) moeten met elkaar worden vergeleken. Er zullen altijd

verschillen blijven bestaan tussen de eindbeelden van de actoren. Dit hoeft niet voorkomen te worden en kan juist een positieve uitwerking hebben, omdat er vanuit elke visie weer met andere zaken rekening wordt gehouden en zo houdt men elkaar scherp. Als het transitieproces op gang komt, zal er op den duur vanzelf een gezamenlijke visie ontstaan.

7. **Het formuleren van tussendoeleinden** – In tegenstelling tot de lange termijn doelstellingen, is dat er over deze tussendoeleinden wel een gemeenschappelijke consensus moet zijn. Het betrekken van alle mogelijke stakeholders is hierbij van groot belang. Interactieve beleidsvorming is hierbij een sleutelwoord. De tussendoeleinden zullen tevens de basis vormen van een duidelijke transitieagenda, zodat iedereen weet waar men aan toe is.
8. **Het ontwikkelen en toepassen van de juist instrumenten** – Binnen de leerarena worden faal- en succesverhalen verzameld en ‘best practices’ ontwikkeld. Door regelmatig naar buiten te treden met informatie, kan de achterban van ontwikkelingen op de hoogte worden gehouden. Dit kan bijvoorbeeld via nieuwsbrieven. Ook het contact met andere leerarena’s is van belang, bijvoorbeeld doormiddel van het organiseren van gezamenlijke workshops. Geïsoleerde arena’s zijn gedoemd te mislukken.
9. **Evalueren van tussendoelen en leereffecten** – door een gezamenlijke evaluatie van transitie-experimenten door de verschillende stakeholders, wordt de agenda voor de lange termijn in overleg aangepast. De nadruk zou moeten liggen op experimenten waarbij problemen aan het licht zijn gekomen.
10. **Organiseren van de volgende transitieronde** – het opnieuw doorlopen van de vorige negen stappen, waarbij transparante processen, samenwerking en communicatie centraal staan.

Extern – Met name uit de bevindingen uit §2.1.1, kan worden opgemaakt dat het tot nu toe nog niet mogelijk is gebleken communicatie als geslaagd middel in te zetten bij DO. Door rekening te houden met de volgende punten, zou de communicatie meer effect kunnen hebben. Een aantal van deze punten vindt men ook terug bij de strategie die men in Leicester heeft gebruikt (zie §2.1.2):

- De boodschap moet bestaan uit hanteerbare stukken informatie, die de interesse van mensen hebben. Mensen moeten de boodschap kunnen begrijpen/bevatten en in een voor hen relevante context kunnen plaatsen. Men kan hierbij gebruik maken van hypes in de media.
- De in het vorige punt genoemde hanteerbare en relevante informatie over DO, moet in verband worden gebracht met andere duurzaamheidsvraagstukken, zodat mensen langzaam een holistische kijk op DO kunnen ontwikkelen.
- Men moet vooral proberen de positieve kanten van DO te benadrukken en daarbij de onderwerpen waar men concreet iets aan kan doen. Wijs mensen op hun verantwoordelijkheid, maar vermijd het gevoel van dwang, zodat de nadruk ligt op *kunnen* en niet op *moeten*.
- Geef concrete voorbeelden van ‘best practices’ waardoor mensen een concreet beeld krijgen en worden gemotiveerd.
- Men moet de boodschap zoveel mogelijk aanpassen aan het publiek (wanneer men een specialist probeert te overtuigen moet dit anders gaan dan wanneer men dit bij een burger probeert te doen).

Tot slot is het belangrijk dat elke communicatieactiviteit uiterst secuur wordt voorbereid. Iedere externe boodschap moet een duidelijk doel voor ogen hebben, duidelijke thema’s in een juiste volgorde aansnijden en daarbij de juiste accenten leggen. Communicatie kan een belangrijk middel zijn bij het verspreiden van de duurzaamheidsgedachte, maar het werkt alleen als de boodschap eenduidig is en van goede kwaliteit.

Dat de DO-boodschap van overheidswege nog steeds niet echt aankomt, is dan ook niet zo vreemd, als men bedenkt dat ieder ministerie weer op zijn eigen manier DO interpreteert en hierover bericht. Transitie naar duurzaamheid binnen Nederland worden hierdoor belemmerd (zie ook §2.3.3). Een ministerie van duurzaamheid zou hierbij uitkomst kunnen bieden, omdat die een eenduidige boodschap uit kan dragen. Hoe zo'n boodschap er precies uit zou moeten zien, is iets voor een volgend onderzoek.

2.3.3 Transitiebelemmeringen

Hieronder volgen een aantal van de meest fundamentele maatschappelijke en communicatieve factoren die een transitie naar DO belemmeren (Botter, Fisscher & Boer, 1994; Van Woerkum 1999; Schellens, Klaassen & De Vries, 2002; Rotmans e.a. 2005; Van Dijk 2006):

a: Maatschappelijke factoren

- De Nederlandse samenleving is er één van 'kapitalistisch individualisme'. Dit houdt in dat men vooral gericht is op persoonlijk economisch gewin op de korte termijn. Voor werken aan DO is dit een belemmering, omdat oplossingen in eerste instantie een gedeeltelijke teruggang van dit individuele gewin betekent.
- De ondoorzichtig- en onvoorspelbaarheid van de huidige maatschappij. De maatschappij is een complex netwerk bestaande uit allerlei subnetwerken die vaak op zelfstandige basis opereren en er eigen ideeën op nahouden. Een transitie betekent een verstoring van het evenwicht tussen dit soort netwerken en het is altijd onduidelijk hoe deze hierop reageren.

b: Communicatieve factoren

- Er is op geen van de DO-vlakken een duidelijke boodschap. Zelfs op de fundamentele vraag wat duurzaamheid nu eigenlijk inhoudt, heeft men geen eenduidig antwoord. Zolang dit soort onduidelijkheden blijven bestaan, wordt werken aan een transitie hierdoor ernstig belemmerd.
- Bij de interne en externe communicatie tussen betrokken partijen is regelmatig sprake van miscommunicatie. Vaak houdt men niet of niet goed rekening met de waarneming en emotie van de ander (gebrek aan empathie), noch de context (cultuur) waarin de ander zich bevindt, waardoor men zich onvoldoende bewust is van de capaciteiten van de ontvanger en de specifieke manier van denken. Communicatie is in dit geval een onderdeel van het probleem (een communicatieprobleem in 'ruime zin').

Deze fundamentele belemmeringen voor het opzetten van een transitie naar een duurzame samenleving, zullen in het resultaatdeel van deze scriptie meer gedetailleerd worden bekeken.

2.3.4 Succesfactoren voor transitie

Hieronder volgen een aantal kansen voor het slagen van een transitie. Het verschil tussen deze kansen en bovenstaande belemmeringen, is dat de belemmeringen zich op dit moment wel voordoen, maar de kansen niet, of slechts op kleine schaal. Deze kansen zijn er dan ook om gegrepen te worden (Pröpfer & Steenbeek 2001; Joustra 2004; Rotmans e.a. 2005):

a: Rekening houden met verschillende stakeholders

- Toepassing van interactief beleid, waarbij in een zo vroeg mogelijk stadium burgers, maatschappelijke organisaties, bedrijven en (andere) overheden bij de ontwikkeling van duurzaam beleid worden betrokken, om in open wisselwerking met hen tot de voorbereiding, bepaling, uitvoering en/of evaluatie van beleid te komen.

- Omdat veranderingen van microniveau tot macroniveau effecten teweeg kunnen brengen, kan men niet alleen naar één niveau kijken, maar moet men de transitie op alledrie de niveaus zoveel mogelijk stimuleren, door bijvoorbeeld in te springen op initiatieven vanuit microniveau en deze voor macroniveau geschikt te maken.
- Tijdens de transitie kunnen zich allerlei onverwachte situaties voordoen, als gevolg van de in §2.3.3 genoemde complexe structuur van de samenleving. Het voorkomt weerstand door doen flexibel en aanpasbaar te maken, omdat zoveel mogelijk actoren zich er in kunnen vinden.
- De keuze van het juiste tijdstip voor een interventie. Men kan gebruik maken van de niet-evenwichten in de loop van de tijd, om een transitie door te voeren. Bij niet-evenwichten beleven de leden van de organisatie vaak een onzekere tijd en zijn ze gemakkelijker te beïnvloeden, bijvoorbeeld tijdens een reorganisatie of wisseling van bestuur.

b: Processen binnen de transitiearena

- Bij het inrichten van de TA moet rekening worden gehouden met de in §2.3.1 genoemde punten ‘consensus’, ‘compromis’, en ‘competenties’, voor het op gang brengen van een transitie.
- Een belangrijk proces binnen de arena is het ‘sociaal leren’, dat uitgaat van een synergie waarbij samen leren meer oplevert door de interactie en reflectie die tussen de deelnemers plaatsvinden. Communicatie tussen groepen en specialismen (inter- en transinterdisciplinaire samenwerking) is hierbij essentieel.
- Het inzetten van nieuwkomers in de arena. Nieuwkomers zijn nog flexibel en kunnen in een beschermde omgeving effectief veranderingen doorvoeren. Zij gaan veel makkelijker om met verandering en onzekerheden binnen de organisatie.

Door een adequate communicatie en samenwerking, waarin rekening wordt gehouden met de hiervoor genoemde punten, kunnen er drie processen optreden, namelijk co-evolutie, emergentie en zelforganisatie. *Co-evolutie* betekent dat een complex en aanpasbaar systeem, bestaande uit een evenwichtig geheel van actoren, structuren en werkwijzen, samen met zijn omgeving co-evolueert. Ze steken elkaar als het ware aan. Dit komt door het feit dat de verschillende systemen in de samenleving van elkaar afhankelijk zijn. Iedereen moet dus mee-evolueren.

Bij *emergentie* ontstaan er van binnenuit ‘spontaan’ nieuwe patronen in het systeem. Nadat de emergentie heeft plaatsgevonden, moet het systeem ook in staat zijn tot *zelforganisatie*. Dit houdt in dat er automatisch een nieuwe structuur ontstaat van de veranderde patronen, zonder dat hier externe sturing voor nodig is (Rotmans e.a. 2005).

2.4 Samenvatting en conclusies theoretisch deel

Het doel van DO is een transitie van een niet duurzame naar een duurzame samenleving. De nadruk wordt in de hedendaagse realiteit, gelegd op verandering van productietechnieken, doormiddel van het instellen van milieuregels, -subsidies en -certificaten. Steeds meer wordt ook aandacht besteed aan consumptiepatronen, bijvoorbeeld door het aanbieden van biologische producten, of ECO-stroom.

Echter, de commercialisering van de Westerse maatschappij is in zo'n vergevorderd stadium, dat onduurzaam consumptiegedrag nog steeds veruit het meeste voorkomt. Deze marktgestuurde maatschappij, is voor een groot deel afhankelijk van communicatie. Doormiddel van o.a. reclame, journaals en films wordt er een realiteit gesmeed en past men zijn of haar gedrag aan. Als communicatie op een juiste manier wordt ingezet, kan dit dus ook leiden tot een duurzamere samenleving. Tot nu toe is het DO-concept echter nog niet adequaat gecommuniceerd.

Het integrale DO-concept (rekening houdend met alle P's en dimensies) werd in de praktijk door verschillende partijen tot deelgebieden beperkt. De beeldvorming van het DO-concept is hierdoor afhankelijk gebleken van de groep die over DO heeft gecommuniceerd. Bijvoorbeeld, in de 90-er jaren heeft BuZa het DO concept gepresenteerd als een milieu (Planet) en armoede (Prosperity) vraagstuk. Hierdoor is de nadruk komen te liggen op milieutechnische oplossingen, en is DO voor velen een ver weg liggend "derde wereld vraagstuk" gebleven. Door deze beperking van DO in het beleid zijn groepen in de samenleving buiten het DO-proces gebleven, en heeft het bij weinigen prioriteit gekregen.

Uit de bestudeerde bronnen blijkt dat de transitie naar een duurzame samenleving slechts gedeeltelijk afhankelijk is van technische oplossingen. Veruit de meeste belemmeringen liggen op het vlak van het menselijk gedrag, of te wel de P van People. Toch zijn mensen niet tegen DO, noch tegen verandering. Verzet vindt plaats tegen de onbekende gevolgen die deze verandering met zich meebrengt. Bijvoorbeeld, verstoring van routines, aantasting van machtsverhoudingen, verlies van concurrentieposities, extra investeringen in tijd, geld en personeel, etc.

De transitie naar een duurzame samenleving is een sociaal leerproces, waarin alle sectoren van de samenleving bij betrokken dienen te zijn. Om deze reden zal een zorgvuldig voorbereide en uitgevoerde communicatie plaats moeten vinden, waarin de boodschap duidelijk, gelijk en aantrekkelijk is voor iedereen. Maatschappelijk verantwoord (bedrijfs-)burgerschap is een meer concrete invulling van de abstracte DO-boodschap. Een voortdurende communicatie van de vele voordelen van een maatschappelijk verantwoord burgerschap voor de kwaliteit van alle leven, maakt DO aantrekkelijk en vermindert de weerstand tegen de onbekende gevolgen van DO.

In het volgende gedeelte van deze scriptie wordt besproken hoe de DO-boodschap wordt opgevangen door de verschillende actoren in de samenleving: de overheid, het bedrijfsleven (in dit geval de gezondheidszorg), de wetenschap en de maatschappelijke organisaties. Aan de hand van de casus 'medicijnen in het milieu' (zie §1.2), wordt beschreven hoe deze verschillende partijen omgaan met een DO-vraagstuk als dit en welke rol communicatie hierbij vervult.

Hierbij wordt zowel gekeken naar de meer psychologische kant van de communicatie, waarbij de nadruk ligt op hoe de DO-boodschap wordt geïnterpreteerd door de verschillende actoren apart, alsook naar de meer sociologische kant. Bij deze laatste wordt gekeken naar welk synergetische effect binnen de transitiearena op kan treden wanneer communicatie op een goede manier tot uiting komt tussen de verschillende actoren. Daarbij moeten belemmerende en stimulerende factoren voor de verspreiding van de duurzaamheidsgedachte binnen de gezondheidszorg aan het licht komen.

3 Methode

In dit onderdeel wordt uiteengezet wat er is onderzocht en hoe dit is gebeurd. Na het voorgaande theoretisch kader, waarin de eigenschappen, mogelijkheden en belemmeringen van een transitie naar een duurzame samenleving worden besproken, zal in het nu volgende deel het onderzoek worden besproken dat binnen dit kader is uitgevoerd. Het onderzoek bestond uit een kort oriënterend vooronderzoek, bestaande uit twee interviews onder deskundigen op verschillende gebieden van DO. Het hoofdonderzoek vervolgens, bestond uit een elftal semi-gestructureerde interviews onder personen die vanuit hun functie in meer of mindere mate te maken hebben met het thema: “medicijnen in het milieu”.

Het onderzoek wordt in de volgende hoofdstukken besproken. In dit hoofdstuk (hoofdstuk 3) zal aandacht worden besteed aan de methode die is gebruikt om het onderzoek uit te voeren. Hoofdstuk 4 bevat de analyse van de resultaten van het onderzoek. Tot slot bevat hoofdstuk 5 de conclusies en aanbevelingen, gebaseerd op enerzijds het theoretische kader en anderzijds de resultaten van het onderzoek.

3.1 Onderzoeksopzet

Zoals uitgelegd in het theoretisch kader is het onderwerp duurzaamheid binnen de gezondheidssector, en de rol van communicatie en samenwerking hierbij, een complex vraagstuk. Complexer nog dan de meeste andere DO-vraagstukken, omdat er nog relatief weinig over bekend is, en omdat men te maken heeft met veel actoren met uiteenlopende belangen. Binnen dit onderzoek zal vanuit de verschillende perspectieven van het bedrijfsleven, de overheid, de maatschappelijke organisaties en de wetenschap gekeken worden naar het onderwerp. Om de onderzoeksvragen zo goed mogelijk te kunnen beantwoorden, is gekozen voor een kwalitatief onderzoek.

Bij een kwalitatief onderzoek tracht de onderzoeker op een creatieve manier oplossingen te zoeken voor zaken die moeilijk aan het licht komen. Er zijn twee belangrijkste redenen te noemen waarom het complexe onderwerp van deze scriptie gebaat is bij zo'n soort kwalitatief onderzoek:

- Ten eerste is nog niet duidelijk wat er boven tafel zal komen. In tegenstelling tot kwantitatieve onderzoeken, waar men zich richt op aantallen, kijkt men bij kwalitatief onderzoek meer naar details, processen en achterliggende factoren van het te onderzoeken onderwerp. Het verkrijgen van een ‘insiders’-view is hiervan het doel. Bij een kwantitatief onderzoek heeft men al een bepaald beeld van wat er speelt, alleen niet in welke mate. Bij een kwalitatief onderzoek, is ook het *wat* nog niet bekend.
- Ten tweede zijn er maar relatief weinig mensen die de juiste kennis en ervaring hebben om te helpen bij de beantwoording van de onderzoeksvragen. Het moeten personen zijn uit de gezondheidszorg, of mensen die daar vanuit hun functie mee te maken hebben, die inzicht hebben in protocollen, regelgeving en de situaties in de DO-praktijk.

Naast de keuze voor een kwantitatief onderzoek, werd ook gekozen het onderzoek op te splitsen in twee delen: het vooronderzoek en het hoofdonderzoek. Hieronder worden beide delen beschreven.

3.2 Het vooronderzoek

Het vooronderzoek had twee belangrijke functies:

1. Het moest de onderzoeker voorbereiden op wat deze voor trends, begrippen en opvattingen tegen zou kunnen komen, tijdens het uitvoeren van het hoofdonderzoek.

2. Het moest de onderzoeker helpen bij het vinden van de juiste constructen voor het hoofdonderzoek.

Het vooronderzoek bestond uit het interviewen van een tweetal wetenschappers, verbonden aan de Universiteit Twente (UT), die zich al jaren met vragen over DO en de praktijk daaromheen bezig hielden. Hier volgt een korte omschrijving van de informant:

Informant 1: Werkzaam bij het Centrum voor Schone Technologie en Milieubeleid verbonden aan de UT. Specialisatie: transitie naar duurzaam energiegebruik.

Informant 2: Werkzaam bij het departement Wetenschap, Technologie, Gezondheid en Beleidsstudies aan de UT. Specialisatie: transitie naar duurzame vervoersmethoden.

Er is voor deze informanten gekozen omdat deze op verschillende deelgebieden van DO actief zijn. Op deze manier kon een breed beeld geschetst worden, ondanks het feit dat er maar twee informanten aan het vooronderzoek deelnamen.

De vragen die aan de twee informanten tijdens het vooronderzoek werden gesteld, waren gebaseerd op de volgende thema's:

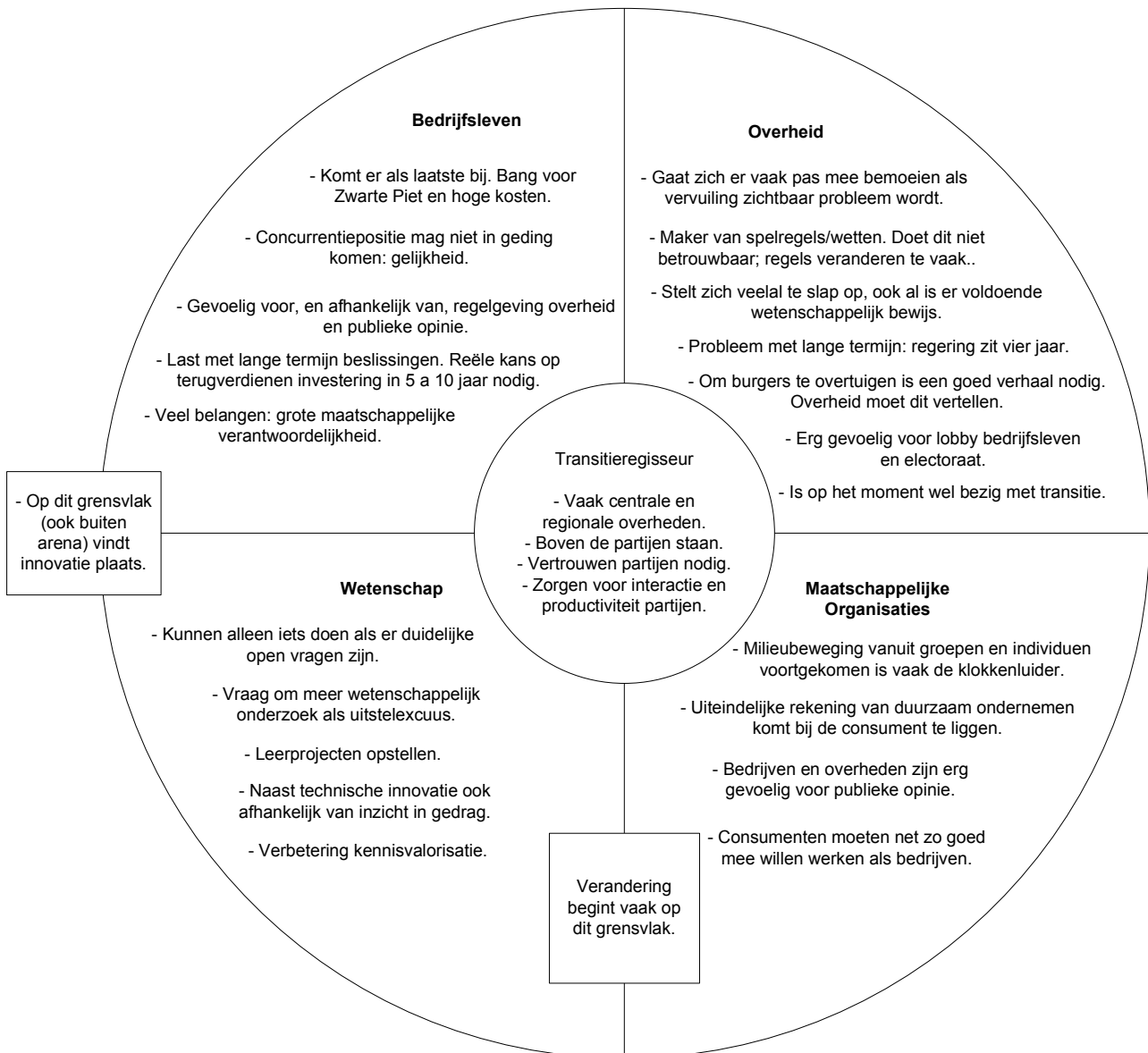
- De *begrippen* die gehanteerd worden in de wereld van DO; bij het communiceren over een bepaald onderwerp, is het noodzakelijk dat men eenzelfde begrippenkader hanteert.
- De *actoren* binnen het veld van DO en hun eigenschappen; bij het streven naar een transitie naar een duurzame samenleving, moeten alle betrokken actoren op een juiste manier bij het proces worden betrokken.
- De meest gangbare *middelen* die worden ingezet om DO te stimuleren; er is een pakket van uiteenlopende middelen die bij een transitie kan worden ingezet.
- De inrichting van een *transitiearena* voor DO; dit is een complexe opgave, waar met name in de praktijk nog heel veel over te leren valt.

De belangrijkste inhoudelijke uitspraken uit het vooronderzoek worden weergegeven in figuur 3.1. De figuur stelt een transitiearena voor, gericht op de transitie naar duurzaamheid binnen Nederland in het algemeen. Tijdens het interview kregen de informanten een oningevulde versie van het figuur te zien. Deze werd tijdens het interview gedeeltelijk ingevuld. Later heeft de onderzoeker de uitspraken van de twee informanten gecombineerd en is figuur 3.1 ontstaan.

Er valt uit de figuur een aantal aspecten van transitie op te maken. Zo begint een transitie veelal op het grensvlak tussen wetenschap en maatschappelijke organisaties. Hier worden vraagstukken gesignaleerd, bijvoorbeeld op het gebied van milieu, en naar oplossingsrichtingen gezocht. Deze oplossingsrichtingen liggen zowel op het technische als op het gedragswetenschappelijke vlak. Maatschappelijke organisaties zijn vaak degenen die de vraagstukken en oplossingen onder de aandacht brengen.

Vervolgens moet er de stap gemaakt worden van de onderste naar de bovenste helft van de arena. Op technisch niveau is het bedrijfsleven van groot belang, want zij moeten innovaties meehelpen ontwikkelen en in hun producten doorvoeren. Dit gaat in combinatie met de wetenschap. Vanuit gedrag gezien heeft de overheid een belangrijke taak. Zij kan zowel gedrag van burgers als van het bedrijfsleven beïnvloeden door middel van voorlichting, regelgeving en subsidies. Vaak wordt de overheid dan ook gezien als de actor die het best de rol van transitie-manager op zich kan nemen.

Helaas hebben geluiden vanuit de onderste helft van de arena weinig invloed op de actoren in de bovenste helft. Bang voor het verlies van marktaandeel of electoraat, zijn het bedrijfsleven en de overheid niet bereid tot het doorvoeren van drastische veranderingen, tenzij er echt duidelijk aantoonbare en directe gevaren op de loer liggen. Echter, vaak bezit de wetenschap niet over de nodige

Figuur 3.1. Een naar aanleiding van het vooronderzoek ingevulde transitiearena.

middelen om deze problemen aan te tonen en het verkrijgen van deze middelen is weer voor een groot deel afhankelijk van overheid en bedrijfsleven.

Dankzij dit vooronderzoek heeft de onderzoeker een beter beeld gekregen over de praktijk waarin transitie tot stand komen. Hierdoor heeft deze bij het opstellen van de interviewvragen al met verschillende aspecten rekening kunnen houden, zoals de rol van de verschillende actorengroepen en de meest voorkomende knelpunten.

3.3 Het hoofdonderzoek

In dit deel van het hoofdstuk zal het hoofdonderzoek worden beschreven. De volgende onderdelen komen aan bod:

- **Meetinstrument:** Om welk meetinstrument het precies gaat en hoe deze is vervaardigd en opgebouwd.
- **Operationalisatie:** Welke constructen met welke vragen zijn onderzocht.
- **Informanten:** Welke informanten zijn benaderd voor het hoofdonderzoek en waarom deze.
- **Procedure:** Hoe het onderzoek in de praktijk verliep, met welke hulpmiddelen en binnen welke context.

3.3.1 *Het meetinstrument*

Er is gebruik gemaakt van een semi-gestructureerd interview. Dit houdt in dat de interviewer wel een lijst met vragen voor zich heeft liggen, en deze in principe ook op volgorde afwerkt, maar toch de vrijheid heeft om meer of minder aandacht te schenken aan bepaalde onderwerpen. Er is voor zo'n soort interview in plaats van een strak gestructureerd interviewschema gekozen, omdat de informanten sterk van elkaar verschilden. De interviewer moest de kans hebben om per respondent op sommige onderwerpen dieper in te gaan dan op andere.

Er was, zoals gebruikelijk bij een semi-gestructureerd interview, wel een basis-interviewschema aanwezig, maar de interviewer kreeg veel ruimte voor doorvragen. Doorvragen houdt in dat de interviewer reageert op het antwoord van de respondent door dieper op het antwoord in te gaan. De respondent goed uit laten spreken en niet bang zijn voor stiltes zijn belangrijk aspecten van deze techniek. Binnen de stiltes kan zowel de interviewer als de geïnterviewde verwerken wat er zojuist gezegd is, waardoor er ruimte ontstaat verder op het onderwerp in te gaan.

Er waren twee versies van het interview (zie bijlagen 1&2):

1. Een algemeen interview over DO in Nederland. Dit interview werd afgenomen bij informanten die niet direct iets te maken hadden met de gezondheidszorg, maar die vanuit hun functie specifiek met DO bezig waren. Doel van deze versie van het interview was om een beeld te krijgen van hoe DO er op het moment van het onderzoek in Nederland voorstond.
2. Een interview gericht op de casus 'medicijnen in het milieu'. Bij deze interviews werd minder diep ingegaan op DO in het algemeen. In plaats daarvan werden er vragen gesteld over medicijnen in het milieu, omdat de informanten hier vanuit hun werk, bijvoorbeeld in de gezondheidszorg, mee te maken hadden.

Het interview bestond uit drie of vier delen (afhankelijk van de versie):

- Het eerste deel van het interview was gewijd aan de algemene aspecten van DO en de transitie naar een duurzame samenleving. Vanuit de ervaring van de informanten werd gekeken hoe DO zich binnen Nederland (versie 1 van het interview) en binnen de gezondheidszorg (versie 2 van het interview) heeft ontwikkeld en welke stimulerende en belemmerende factoren hierbij een belangrijke rol speelden.
- Het tweede deel van het interview was specifiek gericht op communicatie en samenwerking. Met name de functie van een transitiearena stond hierbij centraal. De onderzoeker maakte gebruik van een schematische weergave van een transitiearena, waar de actorengroepen bedrijfsleven, overheid, maatschappelijke organisaties en wetenschap op stonden (zie figuur 3.1, maar dan niet ingevuld). Naar aanleiding van dit schema ging het gesprek verder over communicatie en samenwerking tussen deze actorengroepen.

Voor de informanten afkomstig uit zorginstellingen, kwamen onderwerpen op het gebied van externe en interne communicatie en samenwerking aan bod. Er werd gekeken of DO wel eens aan de orde kwam binnen de instelling, en op welke niveaus dit dan gebeurde.

Daarnaast richtten de vragen over externe communicatie en samenwerking zich meer op de relatie tussen instellingen en tussen de verschillende actorengroepen.

- De vragen uit het derde deel van het interview (alleen bij versie 2), werden voorgelegd aan informanten die vanuit hun functie betrokken waren bij de gezondheidszorg, en gingen over de casus 'medicijnen in het milieu'. Door de vragen in deze volgorde te stellen, eerst over communicatie en samenwerking en vervolgens over het onderwerp medicijnen in het milieu, bleef het gesprek in het kader van communicatie en samenwerking verlopen, ook wanneer de onderzoeker de informant vrijuit liet praten.
- Het vierde deel (voor de informanten die versie 1 van het interview kregen was dit het derde deel) bestond uit twee slotvragen die de conclusie vormden van elk interview. Er werd gevraagd naar wat nu de meest belemmerende factor was voor DO en wat de eerste stap zou moeten zijn om deze belemmering weg te nemen.

De vragen in de interviewschema's zijn geformuleerd in overleg met de opdrachtgever, naar aanleiding van het in hoofdstuk 2 opgezette theoretisch kader en het vooronderzoek, zoals beschreven in §3.2. In §3.3.2 zal de operationalisatie van de constructen besproken worden.

3.3.2 Operationalisatie

De constructen en de daarbij behorende vragen zijn afgeleid uit het theoretisch kader en het vooronderzoek. In tabel 3.1 staan de constructen en bijbehorende onderzoeksvragen weergegeven. De constructen voor het hoofdonderzoek zijn breed geformuleerd, omdat niet precies duidelijk was waar naar gezocht moest worden. De onderzoeker was uit op zoveel mogelijk relevante informatie van de informanten.

3.3.3 De informanten

Voor het onderzoek werd gestreefd naar een minimum van 10 informanten, die vanwege hun functie relevante inzichten kenbaar zouden kunnen maken over het thema van dit onderzoek. De informanten zijn geselecteerd uit de deelnemers aan een symposium over medicijnresten in bodem en oppervlaktewater, georganiseerd door Huize Aarde in samenwerking met de Saxion Hogeschool Enschede, op 15 januari 2006. De selectiecriteria waren:

- Voor een goede spreiding over de actorengroepen werd gekeken uit welke van de vier actorengroepen, die samen de transitiearena vormen, de informant afkomstig was.
- Hun ervaring en visie wat betreft werken aan DO was een andere belangrijk punt. Het ging bij het onderzoek om het ontdekken van achterliggende belemmerende en stimulerende factoren. Deze kunnen het best door ervaringsdeskundigen worden gegeven.
- Als laatste was ook de plaats van belang. Huize Aarde richt zich met name op de provincie Overijssel, vandaar dat informanten bij de GGD regio Twente, de gemeente Enschede en de provincie Overijssel zijn benaderd.

Na de selectie werden de informanten gebeld en gevraagd of zij deel zouden willen nemen aan een interview over DO, gericht op hun ervaringen met dit onderwerp. Niet alle informanten die werden benaderd wilden ook meewerken aan het onderzoek. Zo werden enkele oud-ministers van VROM gevraagd, maar die wezen door tijdgebrek deelname af. Ook werden enkele farmaceutische bedrijven gecontacteerd, maar deze zeiden geen behoefte te hebben aan zo'n onderzoek deel te nemen, omdat ze het nut er niet van inzagen.

Tabel 3.1: Onderzoeksvragen gebaseerd op het theoretisch kader en vooronderzoek

Construct	Onderzoeksvraag
Visie op DO binnen Nederland	<ul style="list-style-type: none"> - Wat verstaat de informant onder het begrip DO? - Wanneer en hoe is de informant in aanraking gekomen met het onderwerp DO? - Wat zijn volgens de informant de belangrijkste aspecten van DO voor Nederland en waarom deze? - Wat voor invloed heeft DO op de praktijk van de informant?
Visie op de transitie naar een duurzame samenleving binnen Nederland	<ul style="list-style-type: none"> - Is de informant bekend met het begrip transitie in het kader van DO? - Welke transities zijn volgens de informant voor Nederland het meest van belang en waarom deze? - Ziet de informant deze transities terug binnen de samenleving? - Heerst er volgens de informant een geschikte cultuur in Nederland om gezamenlijk aan DO te werken?
Belemmerende en stimulerende factoren	<ul style="list-style-type: none"> - Welke belemmerende en stimulerende factoren ziet de informant voor een transitie naar een duurzame samenleving?
Samenwerking en communicatie binnen een transitiearena	<ul style="list-style-type: none"> - Op welke wijze staan, binnen de praktijk van de informant, de actoren met elkaar in contact en hoe uit dit contact zich? - Zitten de actoren op dezelfde golflengte qua terminologie en de doelen die zij nastreven? - Waar is volgens de informant nog onvoldoende contact tussen de actoren? Hoe komt dit? - Hoe wordt volgens de informant het contact tussen actoren gestimuleerd of belemmerd? - Is er in de ogen van de informant een transitie-manager? Wie zou deze taak eigenlijk op zich moeten nemen en waarom?
Positie van de verschillende actorengroepen: Hoe staan zij tegenover DO?	<ul style="list-style-type: none"> - Hoe en waar ziet de informant het duurzaamheidsdenken terug binnen de actorengroepen? - Heerst er volgens de informant binnen zijn/haar organisatie de juiste cultuur om aan duurzaamheid te werken? - Staat DO vermeld in de visie/missie van de organisatie?
Rol van de actorengroepen: Wat zijn hun belangrijkste taken?	<ul style="list-style-type: none"> - Zou er een transitieregisseur moeten zijn en zo ja, uit welke actorengroep zou deze moeten komen? - Welke initiatieven ziet de informant ontstaan binnen en buiten de eigen organisatie? - Hoe zouden de actorengroepen de transitie naar een duurzame samenleving kunnen stimuleren?
Casus: visie op het vraagstuk 'medicijnen in het milieu'	<ul style="list-style-type: none"> - Is de informant bekend met het vraagstuk? - Is de informant op de hoogte van activiteiten die verschillende actoren verrichten om medicijnen in het milieu terug te dringen? - Wat is volgens de informant de rol van zijn/haar instelling?
Casus: factoren die de behandeling van het vraagstuk stimuleren of belemmeren	<ul style="list-style-type: none"> - Welke actoren houden zich volgens de informant onterecht afzijdig? - Beschouwt de informant de casus als een duurzaamheidsvraagstuk? Waarom wel/niet? - Vindt de informant dat er voldoende bekend is over het duurzaamheidsvraagstuk? - Wat zou een transitiearena voor rol kunnen spelen in het oplossen van het duurzaamheidsvraagstuk 'medicijnen in het milieu'?

Van de uiteindelijk elf informanten die wel bereid waren te participeren in het onderzoek, wordt hieronder de functie aangegeven en de actorengroep waarbinnen deze viel. Sommige informanten vallen onder meerder actorengroepen:

1. Ziekenhuizen (2 informanten): ziekenhuizen zijn moeilijk te plaatsen binnen één van de groepen in de arena. Aan de ene kant horen ze bij de maatschappelijke organisaties thuis, vanwege hun grote maatschappelijke verantwoordelijkheid. Aan de andere kant heeft een ziekenhuis, vooral dankzij de toegenomen privatisering en concurrentie, steeds meer weg van een bedrijf. Vanwege dit laatste worden ziekenhuizen in dit onderzoek bij het bedrijfsleven gerekend.

Er zijn twee milieufunctionarissen werkzaam in een ziekenhuis geïnterviewd. Eén uit het midden (ziekenhuis a), en één uit het oosten (ziekenhuis b) van Nederland. Beide ziekenhuizen zijn actief met milieu bezig, waarbij één van de ziekenhuizen in het bezit is van een ISO14001 certificaat. Het belang van deze informanten voor het onderzoek is dat ze inzicht hebben in milieubeleid binnen de gezondheidszorg en waar men in de praktijk tegenaan loopt.

2. Milieuplatform Zorgsector (MPZ) (1 informant): De leden van dit milieuplatform vertegenwoordigen onder andere ziekenhuizen, GGZ instellingen, verzorgingsinstellingen en overige instellingen gerelateerd aan de zorg. Het platform organiseert projecten met als thema gevaarlijke stoffen, water, energie, monitoren milieuprestaties, enz. De geïnterviewde is lang bij de top van het platform betrokken geweest en kon veel vertellen over DO binnen de gezondheidszorg.
3. GGD Regio Twente (1 informant): De GGD valt binnen de groep ‘overheid’. De GGD richt zich als gezondheidsinstelling vooral op preventie. Dit is binnen de gezondheidszorg een bijzonder uitgangspunt, omdat gezondheidsinstellingen meestal zijn gericht op het oplossen van problemen (het genezen van ziektes) dan het voorkomen ervan.
4. Provincie Overijssel (1 informant): Dit interview valt binnen de groep ‘overheid’. Het interview vond plaats in het provinciehuis te Zwolle, met een medewerker beleidsuitvoering DO, die al veel ervaring in de loop van de jaren heeft opgebouwd met het begeleiden van DO-projecten in de provincie en daarmee ook met belemmeringen of stimulansen waar de uitvoerders tegenaan liepen.
5. Gemeente Enschede (1 informant): Ook dit interview valt binnen de groep ‘overheid’ en werd afgenomen bij een respondent die ongeveer dezelfde functie bekleedde als de geïnterviewde bij de provincie, maar dan op gemeentelijk niveau.
6. SenterNovem (1 informant): SenterNovem is een agentschap van het ministerie van EZ en behoort dus tot de landelijke overheid. Dit agentschap richt zich op het bruggen maken tussen het bedrijfsleven en de overheid op het gebied van innovatie, met als belangrijk onderdeel innovatie op het gebied van DO. Waar de vorige twee overheidsinstanties, de provincie en de gemeente, vallen binnen het bestuurlijke en uitvoerende gedeelte van de overheid, valt SenterNovem binnen het onderzoekende en adviserende gedeelte en past daarmee ook binnen de actorengroep ‘wetenschap’.
7. Onafhankelijke milieuorganisaties (2 informanten): Deze vallen onder de groep ‘maatschappelijke organisaties’. De eerste, Stichting Natuur en Milieu (organisatie a), is een landelijke organisatie die bij overheid, bedrijfsleven en politiek pleit voor duurzame oplossingen voor natuur- en milieuproblemen. De tweede is een overkoepelende, lokale milieuorganisatie uit de omgeving van Enschede, genaamd ‘Groen Beraad’ (organisatie b). Doormiddel van samenwerking oefenen deze gebundelde organisaties invloed uit op de gemeente door bijvoorbeeld het geven van advies, of het doen van voorstellen.

8. Greening of Industry Network (GIN) (1 informant): De geïnterviewde is wetenschapper en nauw betrokken bij de top van dit open netwerk, dat actoren op het terrein van industrie, milieu en samenleving met elkaar verbindt. Met name wetenschappers, maar ook mensen uit de praktijk, doen hieraan mee. Het netwerk kan eigenlijk zowel binnen de actorengroep van het bedrijfsleven als binnen de wetenschap worden geplaatst.
9. Tabula Rasa (1 informant): Dit is een onderzoeksbureau op het gebied van communicatie en verandering. De geïnterviewde houdt zich al geruime tijd bezig met de mogelijkheden van communicatie binnen gezondheidsinstellingen, gericht op het duurzamer handelen op alle niveaus van de instelling.

3.3.4 Procedure

Voor dit onderzoek heeft de onderzoeker de volgende procedure gehanteerd. Het elftal interviews, die per stuk ongeveer een uur in beslag namen, vonden plaats op een voor de respondent vertrouwde locatie, meestal op de werkplek van de informant, maar soms ook bij de informant thuis, of in de lobby van een hotel. De gesprekken werden, met toestemming van de respondenten, opgenomen met een digitale voicerecorder, en later uitgewerkt in de vorm van een transcriptie.

Alle transcripties zijn vervolgens één voor één doorgenomen, waarbij met kleurcodes de belangrijke citaten werden aangegeven, die betrekking hadden op de categorieën van het analyseschema (tabel 3.1). De verschillende kleuren gaven de categorie aan waar de citaten in thuishoorden. Zo waren er de categorieën: ‘stimulerende factor’, ‘belemmerende factor’, ‘algemeen belangrijke informatie’ en ‘actiepunt’. Vervolgens werden de citaten op categorie in een schema gezet (zie bijlage 3), van waaruit de onderzoeker de resultaten verder kon verwerken. Daarbij is gekeken naar overeenkomsten en verschillen tussen de antwoorden van informanten uit de verschillen actorengroepen.

Het categoriseren van de interviews heeft de onderzoeker alleen gedaan, maar er werd wel teruggekoppeld naar de begeleiders. Er is om praktische redenen (tijd, kosten) geen poging gedaan om de codering door een tweede onafhankelijke beoordelaar te laten coderen. Om toch de uitspraken op een betrouwbare manier te gebruiken, zijn ze zo letterlijk mogelijk verwerkt.

4 Resultaten

De resultaten van het onderzoek zullen in dit onderdeel van de scriptie worden besproken. In de tabel in bijlage 3 zijn verschillende opmerkingen te lezen die uit de interviews naar voren kwamen. In §4.1 zijn de resultaten, gebaseerd op deze opmerkingen, per construct kernachtig uitgewerkt. In onderstaande tabel 4.1 wordt kort weergegeven welke sub- en onderzoeksvragen met welke constructen zijn beantwoord (zie ook § 1.3). De constructen zijn:

1. Visie op DO
2. Visie op transitie
3. Belemmerende en stimulerende factoren voor DO
4. Samenwerking en communicatie binnen de transitiearena
5. Positie en rol van de actorengroepen.

De laatste constructen die worden besproken zijn gebaseerd op de casus ‘medicijnen in het milieu’, namelijk:

6. Visie van informanten op de casus
7. Belemmerende en stimulerende factoren die van invloed zijn op de casus

Tabel 4.1: Gebruikte constructen bij beantwoording onderzoeksvragen

Onderzoeksvraag	Construct gebruikt bij beantwoording
A. Hoe is het duurzaamheidsconcept vertaald door verschillende actorengroepen in de samenleving?	1; 5
B. Is er sprake (geweest) van samenwerking tussen verschillende actorengroepen om het duurzaamheidsconcept te verspreiden?	1; 2; 4
C. Welke trends/patronen zijn te ontdekken in het werken aan duurzaamheid? Hoe zijn deze verankerd in het beleid?	1; 2; 3; 4
D. Hoe zien de actoren duurzaamheid op de lange termijn?	1; 3; 5
Subvraag	Construct gebruikt bij beantwoording
1. Welke communicatievraagstukken moeten worden opgelost?	2; 3; 4; 6; 7
2. Wat zijn de belemmeringen voor communicatie, waardoor oplossingen uitblijven?	3; 4; 7
3. Wat is er tot nu toe bereikt door middel van communicatie, en hoe?	3; 4; 7

4.1 Resultaten per construct

1. Visie op DO

Een aantal opvattingen over DO kwamen tijdens het afnemen van de interviews meerdere keren expliciet aan de orde. Ten eerste over de inhoud van het begrip zelf:

- DO houdt in dat men zich constant aanpast en beslissingen afweegt om de continuïteit van de aarde en al haar bewoners te waarborgen. Belangrijk hierbij is dat men het zwaartepunt verplaatst van problemen ‘oplossen op de korte termijn’, naar ‘voorkomen op de lange termijn’.

- DO staat voor een geïntegreerde manier van denken. Dit houdt in dat er bij het werken aan DO rekening gehouden moet worden met de drie P's: People, Planet en Profit (of Prosperity) en met de verschillende dimensies plaats en tijd.
- De meeste DO-vraagstukken zijn 'tragedies of the commons', wat inhoudt dat men als individu niets tegen het probleem kan doen. Sterker nog, het kan nadelig zijn voor een enkel individu, zonder dat het iets uithaalt. Pas wanneer een zeker aantal individuen zich voor DO inzet, heeft het een positief effect en zullen ook anderen het langzaam overnemen.

En ten tweede over duurzaamheid in de praktijk:

- Er wordt te weinig aan duurzaamheid gedaan, terwijl het een hoop maatschappelijke problemen zou kunnen oplossen en voorkomen.
- DO is een evolutionair proces. Het begint met kleine stapjes, anders komt niet iedereen mee.
- De Westerse samenleving is op bijna alle fronten onduurzaam ingericht. Zolang er geen duidelijke alternatieven worden geboden voor het huidige gedrag, zal dit zo blijven.

2. *Visie op transitie*

De meeste informanten zien een stagnatie in de transitie naar een duurzame samenleving. Dit is echter wel onderdeel van een licht stijgende conjunctuurbeweging. Aan het begin van de jaren '90 was DO een 'hot item'. Begin deze eeuw was er nog maar weinig over van deze aandacht. Er is in de afgelopen 20 jaar veel meer bekend geworden op het gebied van DO. Of dit een transitie teweeg brengt, is nog de vraag. De olievlekwerking die de milieutoppen van 1992 en 2002 teweeg hadden moeten brengen is nochtans uitgebleven.

Als redenen voor het stagneren van deze olievlekwerking, stellen de informanten dat:

- niet alle benodigde actoren bij het proces worden betrokken;
- de visie en opstelling van de actoren die wel worden betrokken te weinig flexibel zijn;
- men niet de holistische visie heeft die nodig is voor een transitie;
- men onvoldoende in staat is om duidelijke, duurzame doelen op de korte en de lange termijn te stellen.

3. *Belemmerende en stimulerende factoren voor DO*

Belemmerende factoren – De grootste belemmerende factor voor een duurzame Nederlandse samenleving, is het feit dat de inrichting van de Westerse samenleving gestoeld is op onduurzame gedachten. Uit de interviews komen de volgende punten naar voren die dit beeld bevestigen:

- Er heerst een algemeen gedachtegoed van het streven naar zoveel mogelijk welvaart in de vorm van geld en goederen, iets dat niet spoort met de duurzaamheidsgedachte. Door de grote nadruk op die ene P van 'profit', komen de andere twee nauwelijks aan bod.
- De kennis en kunde om een geïntegreerd duurzaamheidsbeleid te voeren is niet in voldoende mate aanwezig bij overheid, bedrijfsleven en burgers.
- Het duurzaamheidsvraagstuk is een zogenaamde 'tragedy of the commons', waardoor individuen (of individuele organisaties) zich niet persoonlijk verantwoordelijk voelen.
- Alleen wanneer de nood echt aan de man komt, zijn overheid en bedrijfsleven bereid om prioriteit aan duurzaamheid te geven. Op de lange termijn problemen aanpakken is zo onmogelijk.

Op het moment dat een actor dan toch besluit om zich te richten op duurzaamheid (dit kan variëren van een burger die alleen nog maar ECO-producten koopt, tot een bedrijf dat zijn bedrijfsvoering aanpast om minder afval te produceren), dan heeft de achterliggende gedachte lang niet altijd met duurzaamheid te maken (een burger koopt ECO-producten omdat ze gezonder of lekkerder zouden zijn, of een bedrijf probeert minder afval te produceren om het imago op te vijzelen). Men handelt dus niet vanuit de duurzaamheidsgedachte, iets wat voor een transitie juist van groot belang is.

Wanneer er toch iets wordt ondernomen vanuit de duurzaamheidsgedachte, is dit vaak het gevolg van ‘de waan van de dag’. Op het moment dat Al Gore met zijn film ‘An Inconvenient Truth’ op het witte doek verscheen, was er plotseling veel aandacht voor het probleem van het broeikaseffect. De vraag is echter hoe lang deze aandacht duurt en of deze ook werkelijk wordt opgepikt door de verschillende actorengroepen. Vaak worden er op zulke momenten ad hoc DO-activiteiten georganiseerd door bedrijven om mee te liften op de mediahype en hun bedrijf zo in een goed daglicht te zetten. Zodra de hype over is, verdwijnt de aandacht voor DO op die manier weer.

Tot slot stellen de overheid, het bedrijfsleven en burgers zich te afhankelijk op van de wetenschap. Deze laatste moet eerst met waterdicht bewijs komen over de causaliteit van verscheidene duurzaamheidsvraagstukken (“Komt dat broeikaseffect wel door het handelen van de mens?”) en er moeten concrete, waterdichte oplossingen worden aangedragen. Zolang deze bewijzen en oplossingen er nog niet zijn, gaat men onverstoord verder met onduurzaam handelen.

Stimulerende factoren – Hoe meer duurzaamheidsvraagstukken de actoren zelf raken, hoe meer bereid men zal zijn zich voor DO in te zetten. Deze bewustwording kan volgens de informanten gestimuleerd worden door de volgende punten:

- Sommige DO-vraagstukken worden steeds duidelijker zichtbaar, zoals de gevolgen van klimaatverandering, die steeds vaker op het nieuws te zien zijn.
- Het besef van de kosten dat onduurzaam gedrag met zich meebrengt, kan men verhogen door onduurzaam gedrag duurder te maken en duurzaam gedrag goedkoper.
- Op die manier kan wet- en regelgeving de actoren in de goede richting duwen. Soms blijken duurzaamheidsoplossingen helemaal niet ver weg of ingewikkeld, maar hebben actoren het gewoon nog nooit geprobeerd.
- Door zoveel mogelijk initiatieven in het kader van DO te stimuleren, komen mensen er steeds meer mee in aanraking en wordt het aantrekkelijker om er iets mee te doen.

Naast het zichtbaar en voelbaar maken van duurzaamheidsvraagstukken is het streven naar geïntegreerd beleid van belang. Geïntegreerd beleid wordt gestimuleerd doordat men steeds vaker met steeds meer actoren gaat samenwerken. Het kan nog veel beter, maar men is op de goede weg. Een voorbeeld is het gebruik maken van programmaministers. In het kabinet Balkenende III is er bijvoorbeeld een minister voor Jeugd & Gezin, die boven de ministeries staat en probeert het jeugdbeleid van de verschillende ministeries op elkaar af te stemmen. Dit zou ook kunnen met een programmaminister voor DO.

4. *Samenwerking en communicatie binnen de transitiearena*

Samenwerking – Een aantal vragen binnen het interview waren gewijd aan het begrip ‘transitiearena’. Over het algemeen kan worden gezegd dat de informanten op de hoogte waren van het begrip, maar dat men niet in staat was voorbeelden van zulke arena’s te noemen. Het belang van zo’n arena zit hem in de samenwerking tussen de partijen. Vooral de informanten vanuit de overheid zijn het hier over eens. De informanten noemen een aantal voorwaarden voor een vruchtbare samenwerking:

- Er moeten geen actoren worden buitengesloten. Er moet dan ook steeds gekeken worden of de juiste mensen nog wel aan tafel zitten.
- De partners waarmee wordt samengewerkt moeten de juiste competenties hebben, niet iedereen is geschikt.
- Men moet kleine stapjes nemen tijdens het samenwerkingsproces, vanwege het feit dat de standpunten in het begin vaak nog ver uit elkaar liggen.
- Niet iedereen hoeft precies hetzelfde te willen, zolang het uiteindelijke doel maar duidelijk is. Een duidelijke definitie van de term ‘duurzaamheid’ is hierbij onontbeerlijk.
- Men moet een constructie verzinnen waarbij vertrouwen en gemeenschappelijke doelen centraal staan en waarbij economische motieven geen doorslaggevende rol spelen.

Hulpmiddelen zijn bestaande infrastructures zoals die van het MPZ en het GIN of overblijfselen van de Lokale Agenda 21.

Ook gaven de informanten enkele voorbeelden van geslaagde samenwerking. Zo was de lokale milieuorganisatie erg te spreken over hun samenwerking met de gemeente. De gemeente gebruikte de milieuorganisatie als een adviesorgaan voor besluiten over milieuzaken, waardoor deze toegang tot informatie en inspraak kreeg. De gemeente vertelde op haar beurt dat zij door de samenwerking met verschillende actoren dingen kon doen die ze als gemeente alleen niet zou kunnen, zoals het organiseren van demonstraties voor duurzaamheid.

Communicatie – Nederland heeft een traditie van overleggen en communiceren door haar poldermodel. Ook op het gebied van DO wordt er veel ‘gepolderd’. Toch heeft dit tot nu toe nog niet veel opgeleverd. Er zal dus op een andere manier tewerk moeten worden gegaan. Over waar men hierbij de nadruk op moet leggen en wie verantwoordelijk is voor het op gang zetten van deze andere manier van werken, is nog veel discussie. Ook de informanten zijn het hier onderling niet over eens. Een deel wil deze taak meer gedecentraliseerd zien en de verantwoordelijkheid bij instanties en burgers leggen, die in een arena met elkaar tot oplossingen komen. Een ander deel ziet meer heil in het uitbreiden van wet- en regelgeving op het gebied van milieu. Dit is één van de discussiepunten genoemd in §4.2.

Verder kan over de communicatie binnen de arena gezegd worden dat deze vanzelfsprekend niet kan ontbreken op het moment dat men tot een vruchtbare samenwerking wil overgaan. Een aantal communicatieaspecten, zijn hierbij van belang:

- Men moet naar elkaar willen luisteren en open willen communiceren.
- Juiste en volledige informatie moet kunnen worden verstrekt. Dit moet zowel binnen als buiten de arena gebeuren. De media kunnen hier een belangrijke rol in spelen en doen dit ook al voor een deel, al is de informatie die nu wordt verspreid nog vaak tegenstrijdig.
- Afgevaardigden van de actorengroepen moeten kunnen spreken voor, en in contact staan met, hun achterban en resultaten moeten kunnen worden teruggekoppeld.
- De manier waarop buiten de arena wordt gecommuniceerd heeft ook effect op de communicatie binnen de arena. Hoe meer DO leeft onder de achterban, hoe motiverender het voor de afgevaardigden is om binnen de arena iets te bereiken, omdat de kans dan groot is dat de achterban er ook daadwerkelijk iets mee zal doen.

5. *Positie en rol van de verschillende actorengroepen*

Positie van de actorengroepen – In dit gedeelte zal worden gekeken naar de positie die de verschillende actorengroepen innemen ten opzichte van DO. Later zal ook naar de taken gekeken worden die bij deze positie horen.

Overheid – Voordat er over de positie van de overheid gesproken kan worden, is het belangrijk op te merken dat er niet zoiets bestaat als ‘de overheid’. De overheid bestaat uit allerlei lagen en onderdelen. Deze eigenschap maakt het positioneren van de overheid tot een lastige taak. Iedere laag heeft zijn eigen bevoegdheden en bestuur en neemt een eigen positie in. Niet alleen in de verticale hiërarchie is dit het geval. Horizontaal gekeken zitten er ook duidelijke kloven tussen de ministeries, bijvoorbeeld tussen die van VROM en EZ.

Zo zijn in verticale richting lagere overheden zoals provincie en gemeente afhankelijk van het rijk. Dit brengt met zich mee dat wanneer er aan de top geen geïntegreerd beleid wordt gevoerd, dit in de lagen daaronder ook niet gebeurt. Vandaar dat men overal binnen de overheid erg afhankelijk is van wie op welk moment welke positie bekleedt. Daarbij zijn diegene waar men van afhankelijk is vaak gesteld op hun verworven macht en raken die niet graag kwijt door het nemen van onconventionele maatregelen, iets dat bij het werken aan DO vaak onvermijdelijk is.

Door dit pluriforme karakter komt de overheid soms zelf in een spagaat terecht wat DO betreft. Aan de ene kant moet ze zorgen voor voldoende huisvesting, aan de andere kant moet er ook ruimte overblijven voor natuurlandschap bijvoorbeeld. Een mogelijkheid voor de overheid om dit soort problemen te verhelpen, is om de maatschappij meer bij de besluitvorming te betrekken en de touwtjes iets minder strak in handen te nemen. Op die manier kan de maatschappij zichzelf ontwikkelen. Men kan dan wel sturen op een meer duurzame vorm van deze ontwikkeling.

Bedrijfsleven/Gezondheidszorg – De positie van een bedrijf of instelling ten opzichte van DO wordt vaak door enkele personen bepaald. Omdat er maar weinig wet- en regelgeving is op het gebied van DO, hebben bedrijven en instellingen de mogelijkheid om veel extra te doen. Lang niet alle doen dit echter ook. Vaak mist het initiatief of worden initiatieven als die er wel zijn niet goed opgepikt door het management. De aanwezigheid van een actieve milieucoördinator, die weet hoe hij het management kan overtuigen, maakt vaak een hoop uit.

Een managementteam staat vaak best positief tegenover DO-activiteiten. Ze moeten alleen geen geld kosten of ze moeten zichzelf weer terug kunnen verdienen doormiddel van besparing of subsidie. Hiervoor is relatief weinig overtuigingskracht nodig. Wat in elk geval niet werkt is op het schuldgevoel van het management spelen door te zeggen hoe slecht ze wel niet met de wereld omgaan. Dit is echter wel een methode die door op duurzaamheid gerichte personen van buiten het bedrijf, overmand door bepaalde emoties, vaak wordt toegepast.

Maatschappelijke organisaties en burgers – Het duurzaamheidsvraagstuk is complex. Het heeft zoveel kanten dat een enkele organisatie, laat staan een enkele burger, er niets concreets tegen kan doen. Vandaar dat, wanneer burgers zich dan toch voor DO inzetten, zij zich richten op één onderdeel. Naast dit feit, is het zo dat burgerinitiatieven vaak geïsoleerd en eenmalig plaatsvinden. Ze worden zelden serieus genomen door overheid en bedrijfsleven, waardoor ook goede initiatieven vaak geen vervolg op grote schaal krijgen.

Wetenschap en onderwijs – De wetenschap wordt onvoldoende serieus genomen in het geval van het DO-vraagstuk. Ze wordt vaak gebruikt als middel om uiteenlopende standpunten te verdedigen. Bedrijven komen met (vaak door henzelf gefinancierde) onderzoeken aanzetten die beweren dat door mensen geproduceerde CO₂-uitstoot geen effect heeft op het klimaat. Het maakt dan niet uit hoeveel onderzoeken er het tegendeel beweren, het bewijs dat menselijke uitstoot het broeikas-effect veroorzaakt is niet meer waterdicht. Men ziet dit vaak als reden om vervolgens maar helemaal

geen rekening meer te houden met het probleem. Zo wordt de wetenschap als excuus gebruikt om maar zo weinig mogelijk aan DO te doen.

Rol van de actorengroepen – Nu de positie van de verschillende groepen is toegelicht, wordt in het volgende gedeelte aandacht besteed aan de belangrijkste taken die, volgens de geïnterviewden, de actorengroepen vanuit hun positie kunnen vervullen.

Overheid – De rol van de overheid is op te delen in twee delen. Het eerste deel houdt in het aansturen en regelen van een transitie naar duurzaamheid, oftewel een top-down aanpak van het vraagstuk. Een andere positie die de overheid in kan nemen is die van facilitator en stimulator. Dit is een bottom-up aanpak, waarbij de overheid alleen de mogelijkheid aanbiedt, maar waarbij de initiatieven van onderaf afkomstig moeten zijn.

Voordelen van de top-down aanpak zijn, dat men ten eerste het proces met wet- en regelgeving veel beter kan sturen. Ten tweede kunnen regels en vergunningen ervoor zorgen dat burgers, bedrijven en instellingen die normaal geen rekening met het milieu zouden houden, dit wel gaan doen. Een deel van de informanten ziet dit als de beste kortetermijnoplossing. Met name de actorengroepen bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties zijn voor deze aanpak.

Nadeel van top-down, is dat men aan DO gaat werken ‘omdat het moet’. Dit brengt met zich mee dat er alleen rekening wordt gehouden met DO op terreinen waar er speciaal regels voor zijn opgesteld. Door een bottom-up aanpak, waarbij initiatieven van de actoren zelf centraal staan, creëert men een bredere bewustwording, waardoor de actoren rekening houden met meer aspecten van DO. Daarbij is dit veel meer een langetermijnoplossing, omdat het niet afhankelijk is van subsidieregelingen en dergelijke. Met name de overheidsinstellingen zijn voor deze aanpak.

Probleem hierbij is echter dat er geen garantie is dat er voldoende initiatieven genomen zullen worden, en dat die initiatieven zich ook zullen verspreiden over de andere actorengroepen. Hierom zal de overheid de actoren zoveel mogelijk moeten stimuleren tot het nemen van initiatieven, door ze te betrekken van de besluitvorming en door initiatieven te ondersteunen en, mochten ze effectief zijn, ze in het zonnetje te zetten.

Bedrijfsleven/Gezondheidszorg – Organisaties worden vaak op de vingers gekeken wat betreft hun milieuactiviteiten. Vooral van ziekenhuizen, vanwege hun grote maatschappelijke verantwoordelijkheid, wordt toch wel geacht dat ze verantwoord bezig zijn. Vandaar dat wanneer organisaties iets aan DO doen, ze graag zaken aanpakken die duidelijk te zien zijn, in het kader van imagoverbetering. Daarnaast is het ook belangrijk dat de investering in DO zichzelf weer min of meer terugverdiend. Besparingsmaatregelen op het gebied van afval en energie dan ook vaak die zaken waarin het meeste wordt geïnvesteerd.

Aan de ene kant is het positief dat organisaties zich iets aantrekken van hoe de samenleving over hen denkt. Aan de andere kant richt men zich hierdoor slechts op een paar aspecten van DO die goed zichtbaar zijn, bijvoorbeeld milieu. Vaak blijft een langlopend en geïntegreerd DO beleid hierdoor uit en doet men niet per se wat er eigenlijk moet gebeuren, maar wat het meeste aanzien oplevert. Milieukeuren kunnen helpen bij het zichtbaar maken van minder zichtbare DO-vraagstukken. Daarnaast is het voor bedrijven aantrekkelijk om zo’n keurmerk te bemachtigen.

Een positieve ontwikkeling is de opkomst en groei van organisaties zoals het GIN en MPZ. Deze organisaties beginnen bij het begin, door eerst na te denken en met elkaar te praten over DO, zodat de kern van de zaak duidelijk wordt voor bedrijven. Ook komen hierdoor samenwerkingsverbanden tot stand, waarbij het bedrijfsleven met de wetenschap naar duurzamere technologieën en bedrijfsvoeringen op zoek gaat.

Maatschappelijke organisaties en burgers – Het maatschappelijk middenveld kan meer druk uitoefenen dan ze op dit moment doet. Het is belangrijk dat ze dit ook gaat doen, want zowel overheid als bedrijfsleven zijn gevoelig voor wat de kiezer/consument denkt. Organisaties gericht op DO moeten daarom uitgroeien van versnipperde actiegroepjes tot volwassen organisaties. Men moet meer in contact komen te staan met burgers, bedrijven en overheid. Op deze manier worden deze organisaties minder als lastpakken gezien, maar als volwaardige partners waar rekening mee moet worden gehouden, omdat ze kunnen lobbyen en rechtszaken aan kunnen spannen tegen diegenen die regels op het gebied van DO overtreden.

Wetenschap en onderwijs – De wetenschap die zich richt op DO staat vaak te ver van de praktijk af. Er zijn bijvoorbeeld al auto's uitgevonden die minder dan 1 op 30 kunnen rijden, echter, in de praktijk blijken ze onverkoopbaar. Via transitiearena's zouden wetenschap en praktijk meer verbonden kunnen worden. Wat ook bij zou kunnen dragen is het stimuleren van studenten om zich tijdens stages meer met DO bezig te houden. Op deze manier creëert men professionals die een juiste kijk hebben op het verschil tussen theorie en praktijk.

Naast het beter afstemmen van theorie en praktijk, heeft de wetenschap op dit moment al een belangrijke rol. Er wordt onderzoek gedaan op het gebied van DO, zowel op de niveaus van de politiek, de techniek als op dat van gedrag. Ook zijn er studies gericht op het op een geïntegreerde manier omgaan met DO-vraagstukken, door verschillende disciplines met elkaar te combineren. Als deze trend kan worden voortgezet, kan dit DO verder op weg helpen.

6. CASUS – Visie van informanten op de casus

Duurzaamheid binnen de gezondheidszorg staat nog maar in de kinderschoenen. Zorginstellingen hebben het imago mensen naar behoeven te verzorgen en zo mogelijk beter te maken. Dat ze daarmee het milieu soms aantasten, wordt zelden of nooit bij stilgestaan. Extra lastig wordt het wanneer een vraagstuk relatief onbekend is, zoals het hier besproken thema 'medicijnen in het milieu'. Het krijgt hierdoor weinig aandacht in de media en vanuit de politiek.

Naast het feit dat het een onbekend vraagstuk is, is niet duidelijk wie de verantwoordelijke is. Er is een aantal gegadigden. De producenten van milieuvriendelijke medicijnen, degenen die ze verstrekken, degenen die ze gebruiken en tot slot degenen die ze uit het water moeten halen. Uit het onderzoek komt niet eenduidig naar voren waar de verantwoordelijkheid ligt. Wel is iedereen het er over eens dat patiënten, oftewel de eindgebruiker, in elk geval niet verantwoordelijk gehouden kan worden. Het is onethisch mensen om milieuredenen niet voor bepaalde ziekten te behandelen.

Er blijft zo een tweetal door de informanten genoemde oplossingsrichtingen over:

- Men kan zich richten op een afname van de (schadelijke) medicijnconsumptie. Dit kan door:
 1. medici van het probleem te overtuigen, zodat deze minder medicijnen voorschrijven en zo mogelijk gebruik maken van duurzamere medicijnen;
 2. effectievere medicijnen te ontwikkelen, zodat genezing sneller optreedt;
 3. minder schadelijke en/of makkelijker te verwijderen medicijnen te ontwikkelen;
 4. mensen aan te sporen om gezonder te leven, zodat er minder mensen ziek worden.
- Men moet zich richten op het verwijderen van medicijnen uit het afvalwater. Dit kan via:
 1. ziekenhuizen;
 2. rioolwaterzuiveringsinstallaties (RWZI's).

Hieronder zullen de belemmerende en stimulerende factoren worden besproken voor deze twee mogelijke oplossingen.

7. CASUS – Belemmerende en stimulerende factoren die van invloed zijn op de casus

Belemmerende factoren – De eerste belemmerende factor voor de afname van de medicijnconsumptie is het feit dat dit niet als een probleem wordt ervaren. Dit heeft als gevolg dat er zelden verband wordt gelegd tussen bijvoorbeeld de behandelmethoden in een ziekenhuis, en het feit dat de concentratie chemische stoffen in grond- en oppervlaktewater toeneemt. Echter, zelfs als het verband wel wordt gelegd, is het de vraag of er daadwerkelijk iets aan gedaan kan worden.

DO is binnen een zorginstelling vooral nog een facilitaire milieuaangelegenheid, wat inhoudt dat men zich vooral richt op energiebesparing, afvalscheiding en duurzaam inkopen. Dit laatste punt gaat echter niet over de inkoop van medicijnen, maar bijvoorbeeld om milieuvriendelijk koffiebekertjes en injectiespuiten. De medici gaan over de medicijnen en die zijn hierbij geheel gericht op het beter maken van de patiënt en niet op het milieu. Dit laatste weten de farmaceuten ook en zullen niet veel moeite doen om hun medicijnen duurzamer te maken, aangezien dit voor de verkoop niet veel oplevert.

Zolang er zowel binnen de opleiding als binnen de praktijk van medici weinig tot geen rekening wordt gehouden met DO, zal de huidige situatie niet snel veranderen. Misschien kan de oplossing dan worden gezocht in het beter zuiveren van afvalwater. Opvallend was dat één van de ziekenhuizen een machine tot zijn beschikking had, die afvalwater van verschillende afdelingen kon controleren op de aanwezigheid van te hoge concentraties chemische en giftige stoffen. De machine keek echter niet naar de concentratie medicijnresten. De reden hiervoor bleek, dat men toch niet zou weten wat men aan deze informatie zou hebben. Ten eerste zou het niet duidelijk zijn of deze medicijnresten uit het afvalwater verwijderd zouden kunnen worden. Ten tweede is een ziekenhuis niet de grootste uitstoter van medicijnen, maar zijn huishoudens dit. De oplossing zou dus gezocht moeten worden bij de RWZI's, die al het afvalwater zuiveren.

Tot slot is er dan nog de economische kant van het verhaal. Zorginstellingen zijn aan de ene kant financieel afhankelijk van derden, zoals verzekeringsmaatschappijen en de overheid. Aan de andere kant wordt men steeds verder geprivatiseerd waardoor de concurrentie in de zorg toeneemt. Allemaal redenen om een financieel zo efficiënt mogelijk beleid te voeren. Werken aan een vraagstuk als medicijnen in het milieu levert op de korte termijn niets op, in tegenstelling tot sommige andere DO-activiteiten. Ook dit is een grote belemmering.

Stimulerende factoren – DO op zich heeft helemaal geen slechte naam binnen de gezondheidssector. Men is er immers voor de gezondheid van mensen en hiervoor is ook een 'gezond' milieu nodig. Wat betreft de cultuur binnen deze sector zit het wel goed. Zolang duurzaamheidsactiviteiten geen extra geld kosten, zal het management hier dan ook niet moeilijk over doen. Gegeven dit laatste feit zou men als stimulans een prijskaartje, gebaseerd op de milieubelasting, aan de Diagnostische Behandeling Combinatie kunnen hangen. Dit houdt in dat medici direct kunnen zien hoe groot de belasting van de behandeling is op het milieu, uitgedrukt in geld. Dit zou het milieubewustzijn kunnen verhogen.

Steeds meer ziekenhuizen hebben actieve milieucoördinatoren aangesteld. Dankzij deze toename zijn er ook allerlei landelijke platformen en werkgroepen ontstaan, zoals het MPZ, dat zich richt op de verduurzaming van de gezondheidssector. Via internet houden milieucoördinatoren met nieuwsbrieven elkaar op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen. Dit vormt een goede mogelijkheid om op een effectieve manier het vraagstuk medicijnen in het milieu bij in elk geval deze groep mensen op de kaart te zetten.

Er wordt al onderzoek gedaan door wetenschap en bedrijfsleven om ziekten eerder te kunnen behandelen, door bijvoorbeeld een vroege en precieze diagnose. Ook de mogelijkheden om chemische stoffen uit afvalwater te filteren worden steeds uitgebreider. Het is echter aan de waterzuiveraar (die valt onder de overheid) om deze methoden ook in te zetten, maar tot nu toe gebeurt dit nog

niet. Het zou kunnen helpen wanneer er een database werd aangelegd van chemische stoffen, de huidige concentraties, de gevaren die het met zich meebrengt, enz.

Het is de taak van een transitiearena om het probleem en haar mogelijke oplossingen te benoemen. Zonder samenwerking tussen de vier actorengroepen zal er geen effectief beleid ontstaan. De eerste stap is nu om met lokale spelers een leerarena op te richten, om te kijken tegen welke problemen men onderweg aanloopt, voordat er landelijk aan het probleem gewerkt kan worden.

4.2 Opvallende discussiepunten

In dit gedeelte zal een aantal opvallende punten besproken worden, waar de verschillende informanten het niet altijd over eens waren.

1. **Overtuigen of opleggen** – Dit is een fundamenteel punt. Moet de nadruk komen te liggen op het overtuigen van de actoren, zodat men vanuit een zeker duurzaam bewustzijn gaat handelen? Volgens de meeste actoren uit wetenschap en overheid is dit inderdaad de beste manier. Als argument geven ze dat duurzaamheid tot nu toe vaak afhankelijk is geweest van subsidies en dit is een belemmering voor de continuïteit. Het is namelijk onwaarschijnlijk dat men bij het wegvallen van de subsidie het duurzame gedrag vol zal houden. Op deze manier zal er nooit een duurzame transitie plaats kunnen vinden.

Het bedrijfsleven en de milieuorganisaties hebben liever dat de overheid voor duidelijkheid zorgt door het opleggen van regels en richtlijnen. Als één van de argumenten noemt men dat er tot nu toe al zoveel is gepraat over duurzaam ondernemen zonder noemenswaardig effect, dat het blijkbaar niet helpt. Oorzaak hiervan is dat het teveel risico met zich meebrengt voor een onderneming om zich te richten op duurzaamheid, als de rest dit niet doet.

2. **Openheid of ‘truucjes’** – Een discussie die met het vorig punt verband houdt is de manier waarop communicatie moet worden gebruikt. Er worden door de informanten twee soorten mogelijkheden aangedragen. Ten eerste kan communicatie ingezet worden om openheid te verbeteren en duurzaamheid als een soort ideologie over te brengen op de actorengroepen.

Waar communicatie echter ook voor gebruikt kan worden is om mensen onderbewust meer aan duurzaamheid te laten doen. Hiervoor kunnen zogenaamde psychologische en communicatieve ‘truucjes’ voor worden ingezet, zoals onderhandelingstechnieken bij het overtuigen van een management om aan duurzaamheid te doen. De vraag is echter, net als bij discussiepunt 1, of de nadruk niet meer op bewustwording moet liggen.

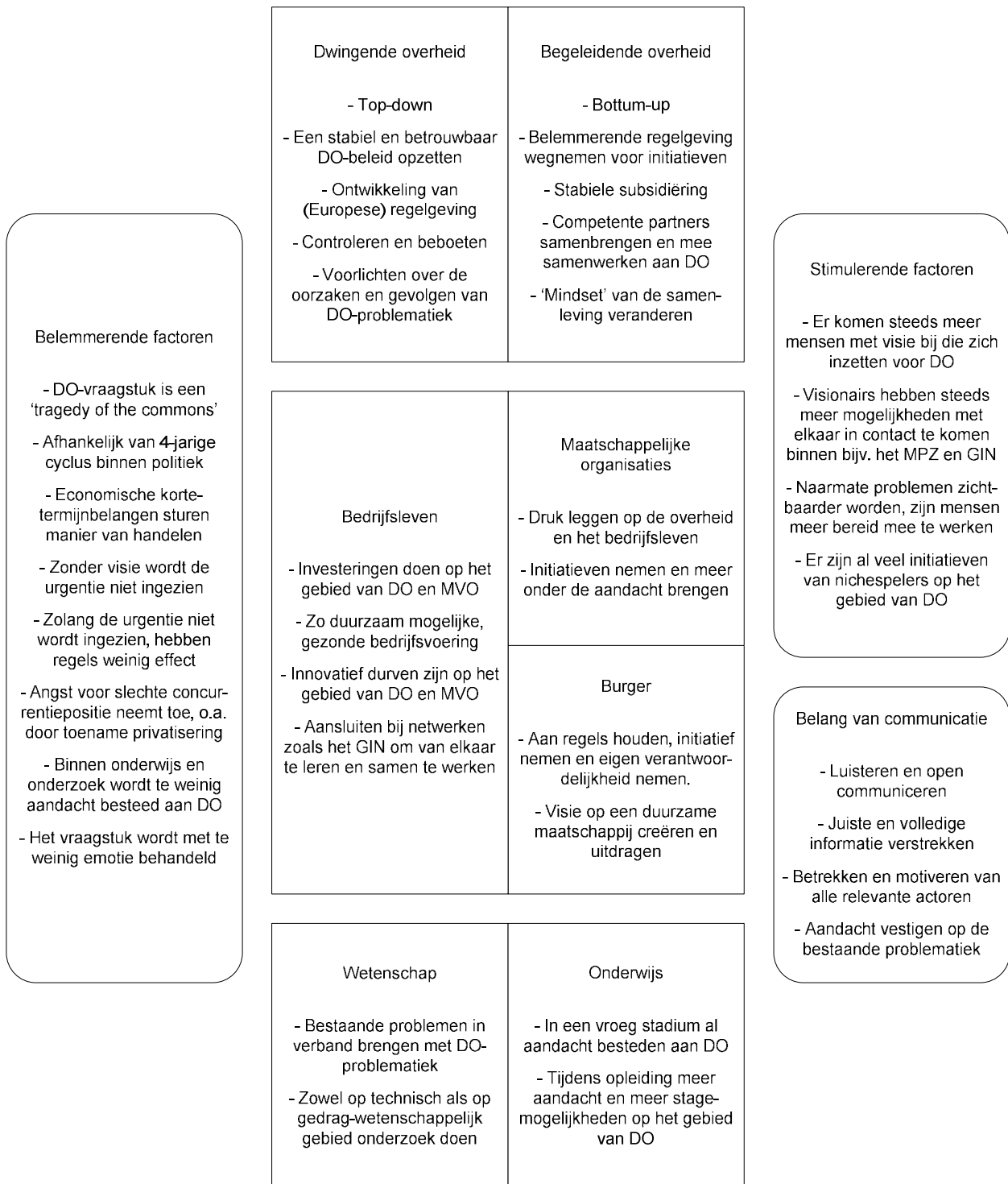
3. **Wat is werken aan duurzaamheid?** – Het blijkt in de praktijk vrijwel onmogelijk om met alle punten van duurzaamheid rekening te houden. Wanneer men de nadruk op de ene P legt, heeft dit weer een negatief effect op de andere. Een aantal informanten is van mening dat eerst hier maar eens naar gekeken moet worden, want zolang het in de praktijk onmogelijk blijkt om écht duurzaam beleid te voeren, waar moet men het dan binnen de arena over hebben?
4. **Is de casus medicijnen in het milieu geschikt om een leerarena voor op te richten?** Een leerarena is een kleine transitiearena waarin wordt geprobeerd een duurzaamheidsvraagstuk aan te pakken en hiervan te leren om dit later ook op grotere schaal toe te kunnen passen. De meningen zijn nogal verdeeld over de waarde van het onderwerp. Een aantal informanten is van mening dat het hier om een fundamenteel duurzaamheidsvraagstuk gaat, omdat alle drie de P's bij de oplossing ervan betrokken zullen moeten worden. Ook vindt men het een probleem dat om een oplossing vraagt, omdat het een bedreiging vormt voor de samenleving.

Een aantal informanten beweert precies het tegenovergestelde. Ten eerste is niet iedereen het er over eens dat het hier überhaupt een duurzaamheidsvraagstuk betreft, maar een milieuprobleem. Om een duurzaamheidsvraagstuk te zijn moet het meer negatieve consequen-

ties hebben op de overige twee P's en op latere generaties. De milieucoördinatoren van de ziekenhuizen zijn van mening dat het onderwerp te vaag is. Er is te weinig over bekend en een duidelijke veroorzaker is niet aan te wijzen. Bovendien zegt één van hen, dat er toch voorlopig niet iets aan gedaan zal worden. Er zijn veel nijpender duurzaamheidsvraagstukken, waar al veel meer over bekend is, zodat met eenzelfde hoeveelheid geld veel meer bereikt kan worden.

Tot slot kan uit de resultaten worden gehaald dat er nog geen sprake is van consensus tussen de verschillende actorengroepen. Zo vinden overheidsinstanties die zich met DO bezig houden, dat burgers en bedrijven zelf hun verantwoordelijkheid moeten nemen en dat de overheid hierbij slechts als facilitator op moet treden. De ziekenhuizen zijn nu juist van mening dat, zolang de overheid niet goed controleert, deze geen duidelijk beeld verspreidt van wat er zou moeten gebeuren. Zij noemen juist de verruimde reikwijdte van de Wet Milieubeheer als een positieve ontwikkeling, omdat er nu op gedetailleerde basis vergunningen kunnen worden afgegeven. Milieukundigen binnen een ziekenhuis hebben op die manier iets positiefs wat ze de directie van een ziekenhuis voor kunnen houden, wanneer zij instemmen met bepaald milieubeleid.

Bovenstaande discussiepunten geven aan dat consensus op het terrein van DO voor deze casus nog niet aan de orde is. In het volgende hoofdstuk wordt bij het bespreken van de conclusies, gekeken naar de effecten van het feit dat standpunten soms zo ver uit elkaar liggen. Is dit een belemmering voor het transitieproces, of kan het ook een stimulerende werking hebben? Met name wordt er gekeken naar de rol van communicatie en samenwerking bij het omgaan met de verschillende opvattingen. Wat moet er nog gebeuren voordat het transitieproces in werking kan worden gezet?

Figuur 4.1: Analysemodel

Als samenvatting van het resultatengedeelte, wordt in het bovenstaande analysemodel nog eens in het kort weergegeven hoe de maatschappelijke arena waarbinnen de transitie naar duurzaamheid plaats zou moeten vinden, eruit ziet. De actorengroepen staan in het midden, geflankeerd door de meest opvallende belemmerende en stimulerende factoren. Bij iedere actorengroep staan de belangrijkste taken van deze groep vermeld. Dit schema is bedoeld als samenvatting van het resultatengedeelte en inleiding op het volgende hoofdstuk: Conclusie & Discussie.

5 Conclusie & Discussie

In dit hoofdstuk zullen de deelvragen en de hoofdvraag uit § 1.3 worden beantwoord. Zoals in genoemde paragraaf valt te lezen, wordt er eerst een kader van bevindingen uit de praktijk opgesteld, voordat tot de beantwoording van de hoofdvraag kan worden overgegaan. Het kader zal worden opgesteld door het beantwoorden van de volgende onderzoeksvragen:

- A. Hoe is het duurzaamheidsconcept vertaald door verschillende actorengroepen in de samenleving?
- B. Is er sprake (geweest) van samenwerking tussen verschillende actorengroepen om het duurzaamheidsconcept te verspreiden?
- C. Welke trends/patronen zijn te ontdekken in het werken aan duurzaamheid? Hoe zijn deze verankerd in het beleid?
- D. Hoe zien de actoren duurzaamheid op de lange termijn?

Vervolgens wordt de kern van het onderzoek behandeld en zal de hoofdvraag, bestaande uit enkele subvragen, worden behandeld. Tot slot zullen uit deze antwoorden een aantal concrete aanbevelingen worden geformuleerd en zal gekeken worden naar de kwaliteit van het gehouden onderzoek.

5.1 Kader van bevindingen uit de praktijk

A: Hoe is het duurzaamheidsconcept vertaald door de verschillende actorengroepen in de samenleving?

Overheid – Het duurzaamheidsdenken heeft vanaf het eind van de jaren '80 tot het eind van de jaren '90 van de vorige eeuw een vlucht genomen, mede door het VN-congres in Rio de Janeiro uit 1992 en de daarvan afkomstige Agenda voor de 21^e eeuw. De definitie van DO die nog steeds veel wordt gebruikt is die van Brundtland uit 1987: *“Ontwikkeling die voorziet in de behoefte van de huidige generatie, zonder het vermogen van toekomstige generaties aan te tasten om in hun eigen behoeften te voorzien.”* Het ministerie van VROM en daarmee ook andere overheidsinstanties hanteren nog steeds deze definitie. Er zijn echter twee nadelen aan deze definitie.

- De definitie biedt weinig houvast vanwege de brede formulering.
- De definitie is antropocentrisch, wat inhoudt dat hij vooral van toepassing is op de mens en niet op alle wezens op de aarde, die ook recht hebben op een duurzaam bestaan.

Door dit gebrek aan houvast, heeft de overheid het duurzaamheidsconcept op allerlei verschillende manieren vertaald. Dit is het gevolg van sectoraal denken. Ieder ministerie kon op haar eigen manier 'duurzaamheid' opvatten. Zo is voor VROM duurzaamheid meer 'behoud van de natuur en een schoon leefmilieu' en voor EZ is het 'innovatie gericht continue economische groei'. Dit terwijl het zou moeten zijn: 'economische groei rekening houdend met het leefmilieu van iedereen, en binnen de grenzen van de natuur'. Dit soort combinaties maakt beleid duurzaam.

De regionale en lokale overheden hanteren net als de landelijke politiek de definitie van Brundtland. Deze suboverheden zijn onder meer verantwoordelijk voor de subsidiëring van regionale en lokale duurzaamheidsprojecten. Deze definitie is echter te breed om te zeggen of een duurzaamheidsproject hier wel of niet aan voldoet. Het komt dan ook voor dat men gebruik maakt van negen-cellige matrices, met de drie P's afgezet tegen 'hier en nu', 'daar' en 'later'. Men kan zo per project aangeven aan welke van de cellen het voldoet (vaak met een minimum van drie). Nadeel hiervan is dat men toch weer in hokjes gaat denken. De integraliteit en samenhang tussen de factoren, waar het bij duurzaamheid om gaat, vervaagt op die manier.

Bedrijfsleven en gezondheidssector – Het bedrijfsleven en de gezondheidssector stellen zich afhankelijk op als het gaat om het werken aan duurzaamheid. Men hecht geen of te weinig intrinsieke waarde aan duurzaamheid, vandaar dat men hier alleen in wil investeren om een achterliggend doel te bereiken, zoals het verkrijgen van vergunningen of subsidies, het voorkomen van boetes en het besparen van kosten. Zonder deze achterliggende doelen zouden veel organisaties niets of nauwelijks iets aan DO doen. Blijkbaar spreekt de huidige definitie van duurzaamheid het bedrijfsleven niet aan, of weet men niet wat men ermee aan moet. DO zou moeten worden vertaald in een definitie waar organisaties een intrinsieke waarde aan kunnen ontleen.

Maatschappelijke organisaties – Ook maatschappelijke organisaties die zich inzetten voor duurzaamheid zijn op de hoogte van de definitie van Brundtland. Er zijn echter maar weinig organisaties die zich echt op een integrale manier op duurzaamheid richten. Integraal aan DO werken is dan ook een hele uitdaging en het is vaak niet de aanleiding voor de oprichting van een NGO. Meestal ontstaan maatschappelijke organisaties uit onvrede over één aspect van duurzaamheid, zoals armoede in ontwikkelingslanden, ziektebestrijding in eigen land, of milieubescherming. Ze richten zich dus vaak op één P.

Wetenschap en onderwijs – Voor de gemiddelde burger is de exacte betekenis van DO vaak ingegeven door de media. Armoedebestrijding en milieubescherming worden vaak als van elkaar los staande onderdelen van DO beschouwd. Dit komt onder andere door het ontbreken van de juiste betekenis van DO binnen het onderwijssysteem. Het duurzaamheidsconcept is binnen het basisonderwijs en het middelbaar onderwijs nauwelijks vertaald. Met boeken zoals het Basisboek Duurzame Ontwikkeling van N. Roorda uit 2006, wordt het ook binnen het middelbaar onderwijs steeds beter mogelijk om aandacht te besteden aan duurzame ontwikkeling.

Binnen de wetenschappen die zich met DO bezighouden is deze definitie uiteraard wel bekend. Echter, er zijn relatief weinig wetenschappen die zich richten op het duurzaamheidsconcept. Praktisch elke studierichting heeft raakvlakken met dit concept, maar zelden wordt er echt voldoende structureel aandacht aan besteed. De vertaling van het duurzaamheidsconcept naar de samenleving toe wordt op deze manier belemmerd. Ook dit heeft met geld en macht te maken. Het is lastig voor een universiteit om financiële steun te krijgen voor het doen van onderzoek naar DO, echt gericht op die drie P's. Bovendien zou het een duidelijke samenwerking vereisen tussen verschillende disciplines, zoals milieukunde, technische wetenschappen, gedragswetenschappen, economie, bestuurskunde, gezondheidswetenschappen, enz.

***B:** Is er sprake (geweest) van samenwerking tussen verschillende actorengroepen om het duurzaamheidsconcept te verspreiden?*

Er heeft tijdens de periode van de introductie van het duurzaamheidsconcept zeker samenwerking plaatsgevonden tussen verschillende actorengroepen binnen de samenleving. Zonder samenwerking is op het gebied van duurzaamheid ook nauwelijks iets te bereiken. Dit komt doordat het hier om een 'tragedy of the commons' gaat. Dit wil zeggen dat het onderwerp iedereen aangaat, en dat mensen niet in staat zijn om in hun eentje structurele verbeteringen aan te brengen op het veelomvattende gebied van DO.

Hieronder wordt aangegeven welke vormen van samenwerking tijdens deze studie naar voren zijn gebracht.

Wereldschaal – Het eerste samenwerkingsverband dat van belang is geweest voor het introductieproces is die tussen landen. Tijdens de VN-toppen, vooral die van 1992 en 2002, zijn visies gedeeld, afspraken gemaakt en is geld uitgetrokken voor het verbeteren van de situatie op de wereld met het oog op de drie P's. De grootste belemmering die zich hier voordeed, is dat de verschillende landen

er allemaal eigen agenda's op nahielden. Men was lang niet altijd gericht op het eigenlijke doel, namelijk een duurzame samenleving, maar had allerlei achterliggende doelen, meestal van economische aard.

Europese schaal – De Europese Unie (EU) is op zichzelf al een samenwerkingsverband tussen verschillende landen, waarbij de samenwerking zover gaat dat er een algemeen parlement en regering zijn opgezet. Door de bevoegdheden van de EU, kunnen concrete afspraken worden gemaakt op het gebied van DO. Bij het maken van deze afspraken wordt de participatie van burgers, ondernemingen en sociale partners zoveel mogelijk gestimuleerd.

Deze participatieve aanpak brengt ook een aantal belemmeringen met zich mee. Omdat er zoveel mogelijk partners betrokken worden, kost het maken van afspraken veel tijd. Doelstellingen worden dan ook ver in de toekomst gezet, waarbij het nog maar de vraag is of deze ook daadwerkelijk gehaald zullen worden. Een andere uitdaging is het overbrengen van de boodschap naar alle actoren, dat er samengewerkt moet worden om tot een duurzame samenleving te komen. Hiervoor heeft men de hulp van de regeringen van de afzonderlijke lidstaten nodig. Op dit moment heeft de EU met nogal wat tegenslagen te maken, met als dieptepunt het afwijzen van de Europese grondwet, iets dat verregaande samenwerking niet ten goede komt.

Nationale schaal – Alle internationale samenwerking en globalisatie ten spijt, het nationalistische denken blijft een belangrijke rol spelen binnen de wereld. Ieder land gaat dan ook op een andere manier met duurzaamheid om. Op internationaal niveau komt dit de samenwerking niet altijd ten goede, maar hoe zit het op nationaal niveau? Een sterk nationaal gevoel kan ervoor zorgen dat binnen een bepaalde natie mensen bereid zijn om samen te werken, zodat ze beter worden dan hun omringende buurlanden. Een nadeel is dat men zich hierbij grotendeels richt op één P, namelijk die van Profit.

Hoe komt het dat landen zo competitief zijn op het gebied van economie, maar niet op het gebied van milieu of van de gezondheid van mensen? De (on)zichtbaarheid van de winsten en verliezen is in elk geval één van de oorzaken. Welvaart kan men makkelijk meten en men kan het vaak ook zien. De gezondheid van een bevolking, of de vervuiling van het milieu, is veel onoverzichtelijker. Men kan wel veel mensen in dure auto's zien rijden, maar de hoeveelheid broeikasgassen of fijnstof die deze voertuigen uitstoten, kan men niet zien. Samenwerken voor duurzaamheid wordt op deze manier strijden tegen een zichtbare vriend (de economie) en tegen een onzichtbare vijand (de bedreiging van welzijn van mensen en gezondheid van het milieu).

Regionaal en lokaal niveau – Samenwerking van verschillende actorengroepen binnen een land zal plaats moeten vinden op het niveau van provincie en gemeente. Deze overheden staan dicht genoeg bij burgers, bedrijven en andere instellingen. Het eerste waar men zich op dit niveau op zou moeten richten, zo blijkt uit de vorige alinea, is dat men gaat samenwerken om tot het besef te komen wat duurzaamheid nu eigenlijk inhoudt, en wat het belang van duurzaamheid is voor een gemeente of provincie. Vervolgens zou besproken moeten worden hoe men dit belang zou kunnen behartigen.

De regionale overheden doen hierin hun best, maar grote resultaten blijven tot nu toe uit. Dit is ook volgens verwachting, want een verandering van 'normaal' denken (conventioneel denken) naar duurzaamheidsdenken is een moeizaam en tijdrovend proces. Op dit moment richten provincies en gemeenten zich op het begeleiden en subsidiëren van kleine projecten, het betrekken van burgers bij het besluitvormingsproces en de controle en vergunningverlening voor bedrijven en instellingen. Meer aandacht vanuit de landelijke politiek zou ook de middelen van de lagere overheden om aan duurzaamheid te werken kunnen vergroten.

Tijdens de VN-top van 1992 was er op wereldniveau ook aandacht voor duurzaamheidsbeleid op lokaal niveau. Zo worden burgers en organisaties, sinds de ontwikkeling van de Lokale Agenda 21 op deze top in Rio de Janeiro, op een meer intensieve manier betrokken bij de besluitvorming.

Vanuit de landelijke politiek hebben gemeenten sinds 1993, dankzij de Verruimde Reikwijdte van de Wet Milieubeheer, de bevoegdheid gekregen meer eisen te stellen aan bedrijven bij het verstrekken van vergunningen, bijvoorbeeld op het gebied van energieverbruik. Er wordt op deze manieren dus toch al zo'n 15 jaar aandacht besteed aan het stimuleren van niches binnen de samenleving die zich inzetten voor duurzaamheid. Het wordt tijd om te kijken hoe het proces verder op gang gebracht kan worden.

Bedrijven, maatschappelijke organisaties/burgers en wetenschap/onderwijs – Er zijn verschillende initiatieven die de samenwerking tussen organisaties verbeteren, zoals platformen om kennis, ervaringen en ideeën te delen. Zo zijn daar:

- het nationale Milieu Platform Zorg (MPZ); dat zich richt op de samenwerking tussen gezondheidsinstellingen om tot een meer duurzame bedrijfsvoering te komen;
- het internationale Greening of Industrie Network (GIN); dat overheden, wetenschap en bedrijfsleven bij elkaar brengt om meer inzicht te krijgen in duurzame bedrijfsprocessen.
- de International Standards Organization (ISO); dit is één van de organisaties die certificaten uitdeelt aan bedrijven die aan bepaalde 'standaarden' voldoen. Zo is er de ISO 14001 voor milieuvriendelijke bedrijfsvoering.

Van al deze hulpmiddelen maken maar relatief weinig organisaties gebruik. Toch zijn ze van grote invloed op het duurzaamheidsproces. Het MPZ is hier een voorbeeld van. Met meer dan 60 zorginstellingen als leden, kan men op dat terrein toch behoorlijk wat invloed uitoefenen. Het GIN is een wereldwijd netwerk, maar het heeft wat minder directe invloed op het bedrijfsleven. Naast een aantal afgevaardigden vanuit andere actorengroepen, bestaat het gros van het aantal leden uit wetenschappers en het GIN kan dus beter gezien worden als een soort denktank dat op den duur met geschikte voorstellen kan komen. De ISO zorgt voor richtlijnen en de mogelijkheid voor bedrijven om dit als (concurrentie-)voordeel te gebruiken.

Ook maatschappelijke- en burgerorganisaties die zich bijvoorbeeld op het milieu richten, slaan steeds vaker de handen ineen en zijn daardoor uitgegroeid tot (semi-)professionele organisaties die in contact staan met overheid en bedrijfsleven. Ze worden niet meer gezien als lastige actiegroepen, maar hebben vaak zoveel kennis, dat ze gebruikt worden als adviesorgaan. Er wordt dan ook echt naar ze geluisterd, waardoor de invloed van dit soort organisaties toeneemt.

Het antwoord op de deelvraag of er is samengewerkt bij de vertaalslag naar duurzaamheid is in elk geval een gedeeltelijk 'ja'. Op alle niveaus, van wereldniveau tot op het niveau van de individuele burger, vindt samenwerking plaats om tot een duurzamere samenleving te komen. Echter, ondanks dat deze initiatieven de samenwerking tussen de verschillende actorengroepen hebben gestimuleerd, wordt er door onkunde nog steeds veel langs elkaar heen gewerkt. Daarnaast blijft het streven naar macht, geld en andere belangen de samenwerking belemmeren. Toch zal er steeds meer moeten worden samengewerkt om tot een transitie naar een duurzame samenleving te komen.

C: Welke trends/patronen zijn te ontdekken in het werken aan duurzaamheid? Hoe zijn deze verankerd in het beleid?

Ondanks de inspanningen van overheden, op internationaal, nationaal, regionaal en lokaal niveau, lijkt het duurzaamheidsdenken nog niet echt door te dringen tot de actoren die de samenleving vormen. Bedrijven en beleggers blijven gericht op kortetermijnwinsten, burgers lijken tevreden te zijn, zolang hun koopkracht er maar niet op achteruit gaat en binnen de wetenschap en het onderwijs wordt relatief weinig aandacht besteed aan duurzaamheid. Maatschappelijke organisaties op het gebied van duurzaamheid doen hun best, maar hebben zich de integrale duurzaamheidsgedachte

nog niet voldoende eigen gemaakt en weten nog niet het draagvlak te creëren om de duurzaamheidsgedachte echt uit te dragen.

Eén van de oorzaken hiervan is de onzichtbaarheid van de daden van mensen. Wanneer een persoon die zich inzet voor duurzaamheid, bijvoorbeeld door consequent producten te kopen met een ECO-keurmerk, om zich heen kijkt, ziet diegene weinig effect hiervan op de duurzaamheid van de omgeving. Hetzelfde geldt voor iemand die juist niets aan duurzaamheid doet. Bij kiezen voor wel of geen vliegvakantie is dit nog duidelijker. Het feit dat één iemand geen ticket boekt, zorgt er nog niet voor dat het vliegtuig aan de grond blijft. Het gevolg is dat burgers en organisaties om andere redenen aan duurzaamheid gaan werken, zoals het voorkomen van boetes, het verkrijgen van vergunningen, het uitsparen van geld, enz.

Dit laatste houdt in dat duurzaam gedrag voor mensen een *instrumentele waarde* heeft. Men gebruikt duurzaam gedrag als instrument om tot iets anders te komen, zoals een vergunning. Wat nu vanuit de overheid, maatschappelijke organisaties en het onderwijs gestimuleerd zou moeten worden, is dat men de *intrinsieke* waarde van duurzaamheid in gaat zien. In het geval van duurzaamheid zou dat betekenen dat mensen duurzaam handelen om tot een duurzame samenleving te komen en niet omdat men een vergunning of subsidie wil krijgen.

Hierin is nog een lange weg te gaan. Uit het praktijkonderzoek bleek dat organisaties eerst kijken wat de overheid voor regels stelt op het gebied van duurzaamheid. Vervolgens kost het al voldoende moeite hieraan te voldoen. Meer doen dan dat de wet voorschrijft, is dan ook geen gewoonte. Op het gebied van hoge concentraties medicijnresten in het afvalwater van een ziekenhuis, zijn nog geen regels van overheidswege. Er wordt dan ook niet in oplossingen geïnvesteerd door bijvoorbeeld ziekenhuizen.

Het nadeel van deze trend is, dat er zonder regels of subsidies op een bepaald terrein dus niets of weinig gebeurt. Het voordeel is, dat de overheid wel de instrumenten in handen heeft om verandering tot stand te brengen. De vraag is nu, of het werken met subsidies en vergunningen, uiteindelijk een gedragsverandering op gang brengt, die in stand wordt gehouden, ook als de subsidie of regelgeving wegvalt. Wanneer dit niet het geval is, is het geen duurzame oplossing. Echter, als door een tijdelijke subsidie duurzaam gedrag kan worden 'aangezet', is het een nuttig middel. Organisaties en burgers hebben misschien net dat duwtje in de rug nodig.

Of dit laatste ook daadwerkelijk zo is, wordt niet geheel duidelijk uit de interviews. Wat wel duidelijk wordt, is dat de subsidies alleen effect hebben wanneer ze gedurende een langere periode en op een stabiele manier worden verleend. Subsidies na korte tijd veranderen of afschaffen, heeft een negatief effect omdat organisaties er op moeten kunnen vertrouwen dat zij de investeringen die zij moeten doen om tot een duurzame(re) bedrijfsvoering te komen, wel weer (gedeeltelijk) kunnen terugverdienen doormiddel van de subsidies.

D: Hoe ziet men duurzaamheid op de lange termijn?

Op dit moment is er nog op vrijwel geen enkel front echt sprake van duurzaamheid binnen de Westerse samenleving. Dit is het logische gevolg van het feit dat men op dit moment nog niet in staat is om duurzaam te 'denken', laat staan hiernaar te handelen. Men staat eigenlijk al decennia, in elk geval vanaf 1987 toen het Brundtland-rapport verscheen, op het punt om het proces naar DO te starten. Uit figuur 2.2b, waarop de S-curve van de afgelopen decennia te zien is, kan men opmaken dat het proces met horten en stoten op gang begint te komen.

In de jaren '90 nam DO een vlucht, maar tegen het einde van het decennium begon het toch weer in te zakken, vooral toen bleek dat veel belangrijke industrielanden het Kyoto-verdrag niet wilden ondertekenen. Aan het begin van het nieuwe millennium heeft men met de millenniumdoelen uit 2000 en de VN-top in Johannesburg van 2002 het proces weer leven in willen blazen. Echter, de

aanslagen op Amerika van 11 september 2001, en de oorlogen in Afghanistan en Irak die de VS vervolgens startten, leidden de aandacht van duurzaamheid af.

Maar wanneer de actualiteit de aandacht voor duurzaamheid kan wegnemen, kan het ook zorgen dat het weer terugkomt. Zo was de watersnoodramp in New Orleans uit 2005 als gevolg van de orkaan Katrina, aanleiding om de effecten van het broeikaseffect onder de loep te nemen. Ook was dit het opstapje voor Al Gore met zijn film 'An Inconvenient Truth', die de gevolgen van het broeikaseffect voor de hele wereld beschrijft en de oorzaak voor een groot deel bij de door de mens veroorzaakte uitstoot van CO₂ legt. De discussie is hierdoor weer in volle gang.

Toch blijft intussen het aantal auto's en fabrieken groeien, worden oerbossen in de wereld nog steeds gekapt, wordt zoet water steeds schaarser, neemt de biodiversiteit af, enz. Hoever moet de bewustwording nog groeien voordat hier iets aan wordt gedaan? Hiervoor zal men nog een tijdje geduld moeten hebben. Een transitie naar een duurzame samenleving is een evolutionair proces, en geen revolutionair proces. Alle mediahypes, wereldtoppen en natuur- en humanitaire rampen werken mee om de wereld langzaam aan wakker te schudden. Ondertussen wordt er van onderuit de samenleving ook van alles geprobeerd, door individuen die het niet eens zijn met hoe er nu met de aarde om wordt gegaan. Dit is een langzaam proces, dat van te voren vrijwel niet te voorspellen is, omdat het afhankelijk is van zoveel factoren.

Een belangrijke taak voor de nationale en lokale overheden is het stimuleren van DO-initiatieven. Voldoende initiatieven zullen ertoe leiden dat duurzaamheid steeds meer een onderdeel van ieders leven wordt. Hierdoor zal deze ontwikkeling uiteindelijk leiden tot een omslagpunt. Dit soort initiatieven komen van nichespelers uit het bedrijfsleven, de politiek, vanaf het platteland, vanuit de stad, vanuit het onderwijs, de wetenschap, eigenlijk overal vandaan. Deze nichespelers zo vrij mogelijk laten, met elkaar in contact brengen en ondersteunen op het moment dat dit nodig is, is volgens verschillende informanten bij de overheid de manier om de transitie of evolutie naar duurzaamheid te stimuleren. Dit is een duidelijke bottom-up methode.

Als men echter naar de praktijk kijkt, is de overheid nog heel vaak top-down bezig. Het is niet zo dat top-down activiteiten, zoals het erop toezien dat regels worden nageleefd, het geven van voorlichting of het reguleren van prijzen van niet-duurzame producten met accijnzen, geen belangrijke taken zijn. Deze moet de overheid ook zeker blijven vervullen. Het is ook niet zo dat de overheid actief de bottom-up praktijk uitgebreid moet helpen. Men moet nu juist de bottom meer het werk laten doen. Vaak zijn de initiatiefnemers, weliswaar met hulp van overheidssubsidies, hier zelf heel goed toe in staat.

5.2 Beantwoording hoofdvraag

De hoofdvraag van het onderzoek luidde: *“Wat zijn de belemmerende en stimulerende communicatiefactoren voor introductie en verankering van het duurzaamheidsconcept in beleid van overheid, organisaties en burgers, in het kader van het demonstratieproject Groene Gezondheid?”*

Deze hoofdvraag zal doormiddel van de volgende subvragen worden beantwoord:

1. Welke communicatievraagstukken moeten worden opgelost?
2. Wat zijn de belemmeringen voor communicatie, waardoor oplossingen uitblijven?
3. Wat is er tot nu toe bereikt door middel van communicatie, en hoe?

Communicatie en samenwerking zijn bij werken aan DO altijd een *onderdeel* van het probleem en kunnen daarmee ook slechts een *onderdeel* van de oplossing vormen, de ene keer wat meer dan de andere. Naar aanleiding van het in §5.1 geschetste kader, worden de belangrijkste communicatieaspecten op het gebied van DO besproken. Tot slot van deze paragraaf zal ook de 'spin-off' van deze bevindingen op het project Groene Gezondheid zelf worden omschreven. Hieronder volgen eerst de

communicatievraagstukken waarbij communicatie het grootste gedeelte van de oplossing inhoudt: de communicatievraagstukken in strikte zin.

Subvraag 1: Welke communicatievraagstukken moeten worden opgelost?

Ten eerst heeft de huidige manier van communiceren over DO nog tot onvoldoende bewustwording geleid. Waarom het verspreiden van de duurzaamheidsgedachte zo moeilijk gaat, heeft voor een belangrijk deel te maken met de volgende communicatieaspecten:

- De huidige Brundtland-definitie van DO, die door de overheid nog veelvuldig wordt gebruikt, is ongeschikt om burgers en organisaties over te halen duurzaam te gaan handelen. Daarvoor is deze definitie te vaag, te weinig toepasbaar op de praktijk en (mede daardoor) ook te onbekend bij het grote publiek.
- De DO-boodschap heeft vaak een negatieve connotatie, omdat het veelal in verband wordt gebracht met natuur- en humanitaire rampen. Daarnaast zijn de oplossingen die genoemd worden bedreigend voor de huidige levensstijl die mensen (met name in de Westerse wereld) erop na houden. De boodschap op een meer positieve en minder bedreigende manier brengen kan de opname en verspreiding ervan bevorderen.
- Er zijn geen eenduidige oplossingen die kunnen worden overgedragen. Mensen horen via de media allerlei verschillende geluiden en niemand lijkt zeker te weten wat de problemen precies inhouden. Dit is niet anders gebleken bij de in deze studie behandelde casus over medicijnen in het milieu.
- Mensen bekijken het DO-vraagstuk vanuit ieders eigen referentiekader. DO is een pluriform en daardoor onoverzichtelijk begrip, met haar drie P's en haar dimensies tijd en plaats. Een holistische kijk op het onderwerp mist veelal, maar is wel nodig wil men effectief aan DO kunnen werken.
- Een laatste maar zeker niet onbelangrijk communicatiebelemmering, is het gebrek aan openheid bij de verschillende actoren. De overheid en het bedrijfsleven steken nog vaak de kop in het zand als het gaat om DO-problematiek. De angst voor dalende winsten, economische recessie en daling in de peilingen zorgen ervoor dat open en eerlijke discussies uitblijven.

Het gevolg van deze vraagstukken, is dat men moeite heeft met het opzetten van vruchtbare discussies en samenwerkingsverbanden op het gebied van DO. Bovengenoemde vraagstukken kunnen worden opgelost door een verbetering en/of intensivering van de communicatie tussen de verschillende partijen. Voordat hieraan kan worden gewerkt, moeten echter eerst enkele fundamentele belemmeringen voor communicatie worden weggenomen. Hier gaat de volgende subvraag op in.

Subvraag 2: Wat zijn de belemmeringen voor communicatie, waardoor oplossingen uitblijven?

Een belemmering bij de oplossing van bovengenoemde vraagstukken, is de onwil en de onmacht om met elkaar te communiceren en samen te werken. *Onwil* omdat men geen kennis of informatie wil delen en *onmacht*, omdat men zich niet kan verplaatsen in de ander. Dit laatste komt doordat men vaak de competenties mist om goed naar elkaar te kunnen luisteren en open te communiceren. Deze vaardigheden zijn door de dominerende hiërarchische patronen schaars binnen de Westerse samenleving, maar desondanks wel van belang voor het slagen van een transitie naar duurzaamheid.

Naast het gebrek aan communicatieve vaardigheden is er nog een aantal belemmeringen die veroorzaakt worden door diepgewortelde gewoonten binnen de actorengroepen. Hieronder de uit het onderzoek naar voren gekomen, belangrijkste punten op dat gebied:

- Communicatie wordt belemmerd door sectoraal werken. Dit vindt men op praktisch ieder terrein terug. Organisaties werken per afdeling en deze staan vaak slecht met elkaar in contact. Hetzelfde ziet men tussen de departementen bij de overheid. Het integrale denken dat een transitie naar duurzaamheid nodig heeft, is nu juist het tegenovergestelde van dit sectorale denken.
- Actoren vanuit verschillende terreinen houden er eigen agenda's op na. Dit zou op zich niet zo'n groot probleem hoeven zijn, ware het niet dat deze agenda's niet altijd openbaar zijn. Zolang het voor de ene partij niet transparant is wat de ander wil, is het moeilijk om over bepaalde zaken te onderhandelen, vooral als het gaat om een complex onderwerp als DO.
- De posities van de actoren die aan tafel zitten zijn vaak ongelijk. Om tot een consensus te komen, moet de hiërarchie niet in de weg staan. Op dit moment wordt er binnen organisaties nog teveel gebruik gemaakt van top-down beslissingen opleggen en wordt er te weinig naar de 'bottom' geluisterd. Dit terwijl hier juist ervaring zit en de ideeën ontstaan.
- Vaak zitten niet alle stakeholders die van belang zijn voor het proces aan tafel. De kans is hierdoor groot dat afspraken die worden gemaakt, achteraf niet door alle betrokkenen worden geaccepteerd. Deze zullen met tegenzin bepaald gedrag moeten gaan vertonen en dit zal niet altijd gebeuren. Dit betekent overigens niet dat alle stakeholders vanaf het begin van het proces moeten worden betrokken. Van sommige zal hun bijdrage pas halverwege het proces van belang zijn. Er moet dus duidelijk in kaart worden gebracht welke stakeholders op welk moment van het proces moeten worden betrokken.

Nu is beschreven welke communicatieproblemen zich voordoen en wat de belangrijkste oorzaken zijn van deze communicatieproblemen, kan er concreet gekeken worden naar stimulerende factoren die oplossingen zouden kunnen bieden voor deze problemen. Hieronder worden de factoren beschreven die de transitie naar duurzaamheid, door middel van communicatie en samenwerking, stimuleren.

Subvraag 3: Wat is er tot nu toe bereikt door middel van communicatie, en hoe?

Kennisplatformen – Wat uit het onderzoek naar voren kwam, is dat kennisplatformen zoals het MPZ en het GIN van belang worden geacht bij de verspreiding van ideeën omtrent DO. Zij bieden de mogelijkheid aan milieukundigen om in contact kunnen komen met elkaar of met andere actoren. Een vermeerdering van dit soort overlegorganen gericht op DO, zou de aandacht hiervoor kunnen versterken en het zou innovatie stimuleren. Het GIN bijvoorbeeld heeft veel wetenschappers als deelnemers. Wanneer deze met bedrijven in contact komen, kunnen hier nieuwe visies en ideeën uit ontstaan op het gebied van DO.

De kracht van dit soort platformen, zit hem ook in de verhouding tussen de partijen. Mensen komen er om kennis uit te wisselen en te discussiëren, zonder dat de hiërarchie in de weg zit. Binnen het GIN bijvoorbeeld, is het voor een CEO van een bedrijf dan ook wel eens wettend wanneer ze een directe, kritische vraag gesteld krijgen door een PhD-student. Dit geldt niet alleen voor verschil in hiërarchie, maar ook voor het verschil in 'wereldcultuur'. Mensen uit Zuid-Oost Azië zijn bijvoorbeeld de directe manier van reageren, zoals men dat in West-Europa wel doet, helemaal niet gewend. Dit soort ervaringen is een goede leerschool voor onderhandeling in de toekomst, omdat Aziatische landen zoals China en India nu al grote invloed hebben op de duurzaamheid van deze aarde.

Interactieve beleidsvorming – Bij de overheid wordt op het niveau van provincie en gemeente steeds vaker samengewerkt met burgers en bedrijven, om tot duurzame maatregelen te komen. Zo betreft de gemeente Enschede haar burgers bij de beleidsvorming, door bijvoorbeeld wijkvertegenwoordigers deel te laten nemen aan vergaderingen. Ook werkt men samen met plaatselijke milieu-

organisaties. Daarnaast helpt de provincie Overijssel bedrijven en instellingen bij het opzetten van duurzaamheidsprojecten.

Toch lijkt het dat dit soort initiatieven veel van bovenaf worden gezocht en aangestuurd, terwijl veel initiatieven die van onderaf komen worden genegeerd. Dit terwijl een meer bottom-up benadering een belangrijke functie heeft bij de bewustwording en visievorming van mensen. Tot nu toe wordt er in de duurzaamheidswereld te weinig aandacht besteed aan het creëren van visie. Men kan nog zoveel technische hoogstandjes ontwikkelen, als mensen er het belang niet van in zien, zullen deze niet in het dagelijks leven worden ingevoerd. Hoeveel mensen kiezen een SUV nog steeds boven een hybride auto bijvoorbeeld?

Bewustzijn – In de media wordt steeds meer en opener gediscussieerd over verschillende duurzaamheidsvraagstukken. Als burger worden mensen hierdoor steeds meer bewust van zaken als het broeikaseffect, armoede en ziekten in de wereld en de bio-industrie. Helaas let men als consument nog steeds vooral op de verhouding prijs / kwaliteit, op de status die het product meebrengt en op gemak. Welke stappen moeten worden ondernomen om ook de consument duurzaam bewust te laten leven? Op korte termijn kan dit volgens een aantal informanten met wet- en regelgeving worden gestimuleerd. Men kan SUV's extra belasten, hybride auto's subsidiëren, roetfilters verplicht maken en energie duurder.

Echter, zolang uiteindelijk de gedachten van de mensen niet verandert, zal dit niet veel zoden aan de dijk zetten. Dit soort van bovenaf gestuurde duwtjes in de goede richting moeten gepaard gaan met een heldere en transparante manier van communiceren en het betrekken van de burger bij het maken van het beleid, om zo de juiste visie over te brengen op de bevolking. Alleen als mensen het zelf ook echt willen zal er op den duur een duurzame samenleving kunnen ontstaan.

Middelen die in combinatie met communicatie kunnen worden ingezet – Het zou naïef zijn om te stellen dat communicatie het wondermiddel is om een transitie naar een duurzame samenleving op gang te zetten. Communicatie en samenwerking zijn twee onmisbare instrumenten waar tot op heden nog weinig onderzoek naar is gedaan op het gebied van DO. Naast deze twee instrumenten is er nog een aantal instrumenten die het proces naar een duurzame samenleving kunnen beïnvloeden. Zoals daar zijn:

- **Wetten, regels en vergunningen.** Om bepaalde taken uit te mogen voeren, moet een organisatie aan allerlei wetten en regels voldoen, of moet zij in het bezit zijn van een door de overheid verstrekte vergunning. Deze middelen kunnen ook goed ingezet worden om taken zoals afvalscheiding, uitstoot, veiligheid van het personeel, enz. in goede banen te leiden. Vooral met de Verruimde Reikwijdte van de Wet Milieubeheer, valt een hoop extra te regelen en te controleren via vergunningen. De lokale gemeenten kunnen dit doen, dus bedrijven kunnen zo op maat gemaakte vergunningen krijgen.

Al zijn deze instrumenten handig bij het in de hand houden van bepaalde niet-duurzame processen, toch is de wet ook slechts een hulpmiddel om tot een duurzame samenleving te komen. Er kleven in het kader van duurzaamheid namelijk enkele grote nadelen aan. Zo verandert een wet of regel vaak wel het handelen van een partij (mits er regelmatig controles worden uitgevoerd), zoals een bedrijf, waarop de regels van toepassing zijn, maar niet het denken. Oftewel, als de regels wat te vervelend worden, zal het bedrijf ervoor kiezen zich ergens te vestigen waar die regels niet gelden en heeft men helemaal geen invloed meer op het bedrijf in kwestie. Dit maakt de wetten- en regelmakers (de overheid) een zogenaamde 'burgemeester in oorlogstijd'.

Daarnaast brengt het zich niet houden aan bepaalde regels voor bedrijven niet eens zoveel problemen met zich mee. Daarnaast hebben veel bedrijven de boetes die men krijgt voor het overtreden van bijvoorbeeld enkele milieuwetten, vaak al in de begroting ingecalculiseerd,

omdat de boete betalen minder geld en moeite kost dan het ervoor zorgen dat men die boete niet krijgt. Om dit soort dingen te voorkomen, moet men er in eerste instantie naar streven dat bedrijven zich verantwoordelijk gaan voelen en vanuit het besef dat het nodig is, zelf actie ondernemen om tot een meer duurzame bedrijfsvoering te komen.

- **Subsidiëring en beboeting.** Wanneer economische motieven een belangrijke rol spelen in het leven van organisaties en burgers, dan zullen regelingen waarbij de portemonnee wordt getroffen waarschijnlijk wel indruk maken. Echter, ook hiervoor geldt hetzelfde als voor wetten, regels en vergunningen. Wanneer mensen enkel de instrumentele waarde van DO in gaan zien, in dit geval voor het verdienen of het besparen van geld, zal het nooit tot een transitie komen. Subsidies en boetes kunnen effectieve hulpmiddelen zijn, om mensen er in eerste instantie toe aan te zetten duurzaam te leven. Men moet later alleen wel beseffen wat het belang hiervan nu eigenlijk is, en dat is het stabiele behoud van (alle) leven op aarde.

CASUS: Wat houden bovenstaande antwoorden in voor het project Groene Gezondheid?

Uit de beantwoording van bovenstaande subvragen kan worden opgemaakt dat er voor communicatie binnen het duurzaamheidsproces enkele belangrijke taken zijn weggelegd. Echter, als gekeken wordt naar het demonstratieproject Groene Gezondheid, wat kan men dan concreet met deze conclusies? De combinatie DO en medicijnen brengt een hoop discussie met zich mee. Steeds meer mensen beginnen zich zorgen te maken over chemische resten, waaronder die van medicijnen, die via het grond- en oppervlaktewater in ons eten en drinken terecht komen. Er komen steeds meer onderzoeken naar de gevolgen en effecten hiervan en de uitkomsten zijn zorgwekkend. Tweeslachtigheid van verschillende soorten waterdieren, afnemende vruchtbaarheid van mannen en de feminisering van de natuur, zijn een aantal gevolgen van de synthetische stoffen die ons milieu betreden.

Echter, om hoeveel stoffen het gaat, welke stoffen precies bijdragen aan welke processen, waar deze stoffen precies vandaan komen en wat mogelijke oplossingen zouden kunnen zijn voor het probleem, is vaak niet duidelijk. Door deze onduidelijkheid is het minder aantrekkelijk om er veel aandacht aan te besteden. Er zijn op het eerste gezicht veel nijpender problemen op het gebied van duurzaamheid, zoals de verspreiding van ziekten, het broeikas-effect en de afname van biodiversiteit, waar bovendien veel effectiever aan gewerkt kan worden, omdat er al meer over bekend is.

Het feit dat er steeds meer privatisering plaatsvindt binnen de gezondheidszorg, leidt ertoe dat de economische motieven steeds belangrijker worden binnen deze sector. In landen als de VS ziet men al dat gezondheidszorg voor een groot deel van de bevolking tot een luxegoed aan het verworden is. In de farmaceutische industrie is het inmiddels zover, dat winst voorop staat. Dit is geen vruchtbare bodem voor duurzaamheid. Een duurzame gezondheidszorg is gericht op preventie, het voorkomen dat mensen ziek worden. Op het moment dat bedrijven medicijnen moeten verkopen om winst te maken, richt men zich niet op het niet ziek worden van mensen, maar op het beter maken van mensen die men onnodig ziek heeft laten worden.

Bij het werken aan Groene Gezondheid, heeft men dus heel wat obstakels te overwinnen. Communicatie kan hierbij een hulpmiddel zijn. Er is echter geen verzekering dat meer contact tussen de partijen ook uiteindelijk tot meer samenwerking zal leiden. Ook leidt meer samenwerking tussen de partijen niet automatisch tot de oplossing van het probleem. Een transitie van een sector als de gezondheidszorg naar duurzaamheid is een uiterst complex proces. In het volgende onderdeel zullen een aantal concrete aanbevelingen worden gedaan aan Huize Aarde, om de kans van slagen van het project in elk geval te vergroten.

5.3 Conclusie & aanbevelingen

5.3.1 Conclusie

Is hiermee de hoofdvraag op zo'n wijze behandeld dat Huize Aarde het antwoord kan gebruiken voor haar project 'Groene Gezondheid'? Door de gesprekken met de informanten zijn veel feiten en ideeën boven tafel gekomen over hoe er binnen de gezondheidszorg met het duurzaamheidsconcept wordt omgegaan en ook waar de ontwikkelingen zijn blijven steken. Wat betreft medicijnen in het milieu is er nog maar weinig gaande. Er zijn wel enkele onderzoeken van TNO en de Gezondheidsraad, die concluderen dat er inderdaad een probleem is, maar op welke schaal het probleem zich voordoet, hoe het probleem zich in de toekomst zal ontwikkelen of wat er aan gedaan zou moeten worden, is nog niet duidelijk.

Het in deze scriptie besproken onderzoek heeft zich gericht op de rol van communicatie en samenwerking, binnen het streven naar een meer duurzame samenleving. Deze twee middelen spelen bij de casus 'medicijnen in het milieu' een extra belangrijke rol, omdat de behandeling van het vraagstuk nog aan het begin staat. De betrokken partijen binnen de gezondheidszorg richten zich bij duurzaamheid op energiebesparing en afvalregulering, maar zonder de uitstoot van medicijnen hierbij te betrekken. Het is onduidelijk of er iets aan gedaan kan worden, wie de verantwoordelijkheid voor het probleem heeft of wie er het initiatief moet nemen om er iets aan te gaan doen.

Nu is dus het moment om met de betrokken partijen om de tafel te gaan zitten en deze meest fundamentele vragen met alle partijen te beantwoorden. Dit zal geen gemakkelijke klus zijn. Zolang de partijen het probleem onvoldoende inzien, de verantwoordelijkheid bij de ander neerleggen en de tijd en de middelen niet hebben of vrij willen maken om met elkaar om de tafel te gaan zitten, zal er maar weinig gebeuren. Aan Huize Aarde nu de taak om dit proces op gang te brengen, rekening houdend met de in §5.1 en §5.2 besproken bevindingen. Om de stichting op gang te helpen volgen hieronder een aantal aanbevelingen.

5.3.2 Aanbevelingen

Hier volgen een elftal concrete aanbevelingen die Huize Aarde zelf zou kunnen gebruiken bij het demonstratieproject 'Groene Gezondheid', of als advies zou kunnen geven aan andere actoren binnen de transitiearena. De adviezen zijn gebaseerd op de conclusies van het hoofdonderzoek.

1. Nog niet alle actoren zijn ervan overtuigd dat het vraagstuk 'medicijnen in het milieu' een urgent duurzaamheidsvraagstuk is. Huize Aarde zal in staat moeten zijn aan te tonen dat het hier ten eerste wel degelijk een duurzaamheidsvraagstuk betreft, en ten tweede dat er op korte termijn actie ondernomen zal moeten worden om het tij te keren.
2. Om aan te geven dat het een duurzaamheidsvraagstuk is, moet iedereen er eenzelfde beeld van DO op nahouden. Voor velen is DO nu nog een hol begrip, waardoor dit eenduidige beeld uitblijft. Om het begrip meer inhoud te geven, zou men de nadruk kunnen leggen op de concrete waarden die duurzaamheid in zich heeft, zoals continuïteit, rechtvaardigheid en welzijn (in plaats van welvaart). Op dit moment beschikt Huize Aarde al over een geschikte website waarop deze opvattingen over duurzaamheid kunnen worden uitgedragen.
3. Communicatieoplossingen moeten gekoppeld worden aan innovatie in techniek en regelgeving. Wat Huize Aarde nu via studenten van HBO en universiteit doet, is het koppelen van verschillende disciplines, zoals de bestuurskunde, de technische wetenschappen en de gedragswetenschappen. Dit is precies wat ook moet gebeuren binnen een transitiearena, waarin deze bevindingen besproken kunnen worden.
4. Men moet een geschikte transitie-manager mobiliseren. Waarschijnlijk is in de meeste gevallen de beste kandidaat hiervoor de overheid. Echter, de overheid als één entiteit bestaat niet. Ten eerste zijn er verschillende departementen en ten tweede zijn er verschillende lagen

binnen de overheid. Voor het opzetten van een overzichtelijke transitiearena, die toch voldoende omvat, kan men zich het beste richten op de provincie. Op dit moment heeft de provincie al ervaring met het vinden van competente partners om bepaalde duurzaamheidsvraagstukken binnen de regio op te lossen, alleen doet men dit nu nog te gesegmenteerd. Huize Aarde kan de bestaande ervaring en infrastructuur bij de provincies gebruiken om een transitiearena op te starten.

5. De stimulansen die richtlijnen en wet- en regelgeving met zich meebrengen, mogen niet onderschat worden. Wanneer bepaalde zaken niet in de wet terugkomen, worden ze ook niet als belangrijk beschouwt. Men moet daarom bij het ontstaan van deze middelen het onderwerp ‘medicijnen in het milieu’ op de agenda zien te krijgen. Ook bij het afgeven van vergunningen is het belangrijk dat er rekening wordt gehouden met het onderwerp. Door de Verruimde Reikwijdte van de Wet Milieubeheer is dit al beter mogelijk gemaakt.
6. Naast het verbieden of verplichten van bepaalde zaken, kan men proberen om via economische middelen bepaald gedrag meer of minder aantrekkelijk te maken. Dit helpt ook bij het veranderen van het imago van duurzaamheid. Duurzaam heeft het imago alleen geld te kosten, terwijl het vaak op de langere termijn juist geld scheelt of oplevert. Dat heeft ook te maken met de manier van argumenteren. Verschillende partijen hebben verschillende argumenten nodig om gemobiliseerd te worden.
7. De punten 5 en 6 moeten beschouwd worden als hulpmiddelen om het proces naar een duurzame samenleving op te starten, te versnellen en te ondersteunen. Men moet echter voorkomen dat zaken als het ‘aan de wet voldoen’ het uiteindelijke doel wordt waar de actoren naar streven. Het uiteindelijke doel moet een ‘duurzame samenleving’ zijn. Deze boodschap moet altijd goed gecommuniceerd worden.
8. Nog een hulpmiddel is de actualiteit. Op het moment dat DO, of een onderdeel daarvan, ‘hot’ is, en dat gebeurt bij vlagen, moet de overheid zoveel mogelijk aan DO proberen te doen. Dat is een zogeheten ‘window of opportunity’. Het moeten geen ad hoc activiteiten zijn, maar het moeten van te voren bedachte programma’s zijn die men kan inzetten op het moment dat de samenleving eraan toe is. Deze programma’s kunnen in transitiearena’s ontworpen worden.
9. Partijen die eerder tegenover elkaar stonden, zoals grote bedrijven en milieuorganisaties, moeten nu gestimuleerd worden samen te werken. Omdat de opvattingen van de partijen vaak mijlenver uit elkaar staan, moet het contact in stapjes verbeterd worden. Eerst het opbouwen van vertrouwen, dan begrip kweken voor elkaars standpunten en op het moment dat men elkaar voldoende genaderd is, kan er pas efficiënt aan DO worden gewerkt. De rol van de transitie-manager hierbij is complex, maar ook erg belangrijk.
10. Er moet tijdens het gehele transitieproces in de gaten worden gehouden of de juiste partijen nog wel op de juiste momenten betrokken worden. Ook moeten alle partijen tot aan het einde toe betrokken worden, inclusief evaluaties. Het proces moet zo transparant mogelijk zijn, zodat geen van de actoren het gevoel heeft niet alles mee te krijgen.
11. Om een transitiearena op te zetten kan men zoveel mogelijk gebruik maken van bestaande netwerken, zoals die binnen het MPZ, binnen het GIN, maar ook bij gemeenten en provincie, die vaak al veel contact hebben met burgers, bedrijven en instellingen wat betreft de omgang met DO.

5.4 Discussie & verder onderzoek

In dit laatste gedeelte van de scriptie zal de discussie plaatsvinden over de waarde van het onderzoek, wat de sterke punten zijn en wat beter had gekund. Ook zullen er een aantal concrete voorstellen voor verder onderzoek worden gedaan.

5.4.1 *Discussie*

Een onderzoek naar DO leidt tot veel losse eindjes. Wil men op een echt gedegen manier onderzoeken wat bepaalde aspecten in de samenleving voor effect hebben op DO, dan zijn er zoveel kanten waar vanuit het onderwerp belicht zou moeten worden, dat het in één onderzoek eigenlijk niet mogelijk is. Vandaar dat is gekozen voor een beperkt algemeen beeld van DO en een meer specifiek beeld over de rol van communicatie en samenwerking. Daarbij is gebruik gemaakt van een casus, waardoor de onderzoeker gericht te werk kon gaan. Het algemene, brede gedeelte was nodig om een basis te leggen voor het uiteindelijke specifieke gedeelte.

De waarde van het onderzoek zit hem in het destillaat van uitspraken van experts op het gebied van de transitie naar een duurzame samenleving. Het verwerken van dit destillaat tot een overzichtelijk verslag, heeft geleid tot een naslagwerk voor mensen die meer over de rol van communicatie en samenwerking binnen de transitie naar een duurzame samenleving willen weten. Niet alleen zijn er concrete aanbevelingen gedaan voor de opdrachtgevers van het onderzoek, deze aanbevelingen kunnen ook zeker voor anderen transitiearena's gelden.

Er zijn echter ook enige moeilijkheden waar de onderzoeker tegenaan liep op te noemen. Deze zijn hieronder samengevat, plus een toelichting op het punt:

1. Omdat er voor dit onderzoek was gekozen voor zoveel mogelijk verschillende soorten informanten, afkomstig uit alle actorengroepen en met eigen specialisaties, waren de antwoorden niet goed met elkaar te vergelijken. Er werden wel een aantal dezelfde vragen gesteld, maar door de doorvraagtechniek, ging het gesprek vaak per informant een andere richting uit.

Dit vereiste veel vaardigheid van de interviewer in het interviewen van de informanten. Door de brede vraagstelling van het onderzoek, was ook een brede selectie gemaakt van informanten met allemaal een verschillende achtergrond. Het was de bedoeling om de vragen te richten op de expertise van de informant die op dat moment geïnterviewd werd, zodat op deze manier de meest waardevolle informatie van de informant kon worden verkregen.

2. De informanten zijn niet steekproefsgewijs gekozen, maar zijn allemaal geselecteerd. Dit is gedaan om zoveel mogelijk waardevolle informatie uit een beperkt aantal diepte-interviews te halen. Echter, de bias zou kunnen optreden dat er alleen informanten worden geselecteerd die er een bepaalde gedachtegang op nahouden.

Het is waar dat de informanten zijn geselecteerd uit een groep die op een eerder door Huize Aarde georganiseerd symposium aanwezig waren. Er is gericht gezocht naar informanten waarvan werd verwacht dat deze de meeste toegevoegde waarde voor het onderzoek zouden hebben, ook omdat er maar een zeer beperkt aantal mensen kon worden geïnterviewd (uiteindelijk elf voor het hoofdonderzoek). Het was hierbij niet zo dat Huize Aarde van te voren al op de hoogte was van de standpunten van deze informanten. Ze zijn alleen op hun expertise geselecteerd.

3. Er is geen tweede interpretator van de verzamelde data geweest. Dit kan het gevolgen hebben voor de betrouwbaarheid van het onderzoek.

Dit is een belangrijk punt. De onderzoeker heeft omwille van tijdsbesparing ervoor gekozen om de uitspraken zelf zo goed mogelijk te verwerken. Dit doormiddel van het maken van een transcriptie van elk interview en het nauwkeurig verwerken van de bruikbare uitspraken. Toch heeft deze

nauwkeurigheid waarschijnlijk niet kunnen voorkomen dat de betrouwbaarheid van het onderzoek lager is uitgevallen dan wanneer er wel een extra interpretator was bij geweest.

Tot slot nog een kort woord over de validiteit van het onderzoek. Hierbij gaat het erom of de geïnterviewde daadwerkelijk heeft gezegd wat hij of zij denkt. Het interview was semi-gestructureerd, wat inhoudt dat de interviewer richtlijnen voor het interview bij zich heeft, maar hier ook van af kan wijken door middel van doorvragen. Doorvragen heeft het risico dat de interviewer gaat zoeken naar de antwoorden die hij of zij wil krijgen. Bij dit onderzoek heeft de interviewer zich zo neutraal mogelijk opgesteld. Bovendien waren alle geïnterviewden deskundigen die zich niet zomaar een andere mening lieten aanpraten (bovenal omdat zij deskundiger waren op dit gebied dan de interviewer zelf). Verder heeft de onderzoeker zich van tevoren verdiept in de gevaren van verschillende interviewereffecten, waardoor deze hier rekening mee kon houden.

5.4.2 Voorstellen voor verder onderzoek

Er zijn nog genoeg onderwerpen onderbelicht gebleven in dit onderzoek. Neem bijvoorbeeld de media. De activiteiten van deze groep communicatoren zijn van invloed op het denken van mensen. Maar wat voor effect heeft het op dit specifieke onderzoeksgebied? Het gaat hier om het uitoefenen van invloed op de meest basale activiteiten uit het dagelijks leven. De vraag is of de overheid er samen met de media in kan slagen deze te veranderen. Toch is het uiteindelijk ook gelukt om mensen afval te laten scheiden. Op welke wijze is men daar precies in geslaagd? Hoe kijkt men nu tegen een onderwerp als afval scheiden aan? Heeft men een andere visie ontwikkeld? En zou dit ook werken bij een onderwerp als medicijnen?

Eén van de conclusies uit dit onderzoek is dat het begrip DO op zo'n manier moet worden uitgewerkt, dat het abstractieniveau een stuk lager wordt. Net als het begrip 'milieu' kunnen mensen zich moeilijk een beeld vormen bij het begrip 'duurzaamheid'. Het spreekt mensen onvoldoende aan, dit terwijl duurzaamheid betrekking heeft op alles wat mensen wel aanspreekt, namelijk gezondheid, rechtvaardigheid en een schone omgeving, voor henzelf en hun kinderen. Het zou een doorbraak zijn wanneer er een begrip gecreëerd zou worden die deze aspecten in zich heeft.

Op het gebied van de bestuurskunde zou gekeken kunnen worden naar de oorzaken van het schommelende beleid van de overheid op het gebied van duurzaamheid. De onduidelijkheden dat deze manier van regeren met zich meebrengt, is belemmerend voor het werken aan DO. Wil het duurzaamheidsconcept doordringen in de samenleving, dan is een duidelijke lijn in het beleid nodig, die niet iedere vier jaar, bij het wisselen van de regering, weer totaal wordt omgegooid. Ook de mogelijkheden van een onafhankelijke NGO, zullen hierbij kunnen worden onderzocht. Deze NGO zou belast zijn met het adviseren van de overheid op het gebied van DO en zou als een soort waakhond kunnen fungeren. Dit zal de overheid moeten behoeden steeds weer terug te vallen in de verleiding om vooral aandacht te besteden aan economische groei en koopkrachtontwikkeling.

Ook onderzoek naar de specifieke wijze van overleg binnen platformen zoals het MPZ of GIN, kunnen helpen bij de opzet van transitiearena's. Hoe gaan de partijen met elkaar en met de onderwerpen om? Kan men op een transparante manier met elkaar communiceren, of spelen allerlei achterliggende belangen een rol? Gekeken kan worden naar bestaande onderhandelings- en vergaartechieken, om samenwerking te kunnen bevorderen.

Literatuur

- Aarts, N., & Maarleveld, M. (1999). *Interactieve beleidsvorming*. In Woerkum, C. van, & Meege-
ren, P. van (Red.), *Basisboek communicatie en verandering*. Amsterdam: Boom. pp. 59-77.
- Alexy, R., Schöll, A., Kümpel, T., & Kümmerer, K. (2004). *What Do We Know About Antibiotics in
the Environment?* In K. Kümmerer (Red.). *Pharmaceuticals in the Environment: Sources, fate,
effects and risks*, Second Edition. Berlin: Springer-Verlag. pp. 209-221.
- Botter, C.H., Boer, H., & Fisscher, O.A.M. (1994). *Industrie en Organisatie*. 16^e druk. Deventer:
Kluwer.
- Carrigan, M., & Attalla, A. (2001). The myth of the ethical consumer – do ethics matter in purchase
behaviour? *Journal of Consumer Marketing* 18, pp. 560-577.
- Chalmers, D. & Lodge, M. (2003). *The Open Method of Co-ordination and the European Welfare
State*. LSE: London.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (2005). *Herziening van de EU-strategie voor duur-
zame ontwikkeling: Een actieplatform*. Brussel.
- Conrad, C., & Poole, M.S. (2002). *Strategic Organizational Communication*. Orlando, FL: Har-
court, Inc.
- Cörvers, R.J.M. (2007). *Duurzame ontwikkeling: van concept tot strategie*. Open Universiteit.
- Court, T. de la (2005). *Gemeenten van de Toekomst; Verslag van de Lokale Duurzaamheidsmeter
2004/2005*. Dordrecht: COS-Nederland.
- Cramer, J. (2002). From Financial to Sustainable Profit. *Corporate Social Responsibility and Envi-
ronmental Management* 9. pp. 99-106.
- Dalal-Clayton, B. & Krikhaar, F. (2007). *A New Sustainable Development Strategy: An Opportunity
Not To Be Missed*. DeltaHage: Den Haag.
- Dijk, J.A.G.M. van (2006). *The Network Society*. 2^e druk. Houten: Bohn Staflen Van Loghum.
- Gezondheidsraad (2001). *Milieurisico's van geneesmiddelen*. Den Haag: Gezondheidsraad. Publica-
tienummer 2001/17.
- Hens, L., & Nath, B. (2003). The Johannesburg Conference. *Environment, Development and Sus-
tainability* 5, pp. 7-39.
- Huize Aarde (2006). *Het voorzorgsprincipe*.
<http://www.groenegezondheidszorg.info/content.php?title=voorzorgsprincipe>.
- iso.org (2007). *Overview of the ISO system*.
<http://www.iso.org/iso/en/aboutiso/introduction/index.html>.
- iso14000.nl (2007). *Wat is een milieumanagementsysteem en wat is ISO 14001?*
<http://www.iso14000.nl/watwaarom.html>.
- Joustra, D.J. (2004). *Competenties bij transities*. <http://www.vrom.nl/pagina.html?id=10751>.
- Kümmerer, K. (2001). *Introduction: Pharmaceuticals in the Environment*. In K. Kümmerer (Red.).
Pharmaceuticals in the Environment: Sources, fate, effects and risks. Berlin: Springer-Verlag.
pp. 1-8.
- Loeber, A. (2003). *Inbreken in het gangbare – Transitie-management in de praktijk: de NIDO-
benadering*. <http://www.nido.nu/image/publicatie/bestand/1073377637.pdf>.

- Milieu en Natuur Planbureau (2006). *Duurzaamheidsagenda*.
<http://www.mnp.nl/nl/publicaties/2006/Duurzaamheidsagenda.html>.
- Ministerie van VROM (1993). *Nederlandse vertaling Agenda 21*.
<http://www.ddh.nl/agenda21/rioverklaring/>.
- Ministerie van VROM (2003). *Duurzame Daadkracht: Actieprogramma duurzame ontwikkeling. Nationale deel*. <http://www.vrom.nl/pagina.html?id=2706&sp=2&dn=3179>.
- Ministerie van VROM (2005). *Nieuwsbrief Transitie en Duurzame Ontwikkeling 16, juli 2005*.
<http://www.vrom.nl/get.asp?file=docs/milieu/NieuwsbriefTransities16.pdf>.
- Ministerie van VROM (2006). *Voortgangsrapportage Duurzame Daadkracht 2006*.
http://www.senternovem.nl/mmfiles/voortgangsrapportage%20ADO%202006_tcm24-216081.pdf.
- Montforts, M.H.M.M. (2001). *Regulatory and Methodological Aspects Concerning the Risk Assessment for Medicinal Products; Need for Research*. In K. Kümmerer (Red.). *Pharmaceuticals in the Environment: Sources, fate, effects and risks*. Berlin: Springer-Verlag. pp. 159-174.
- Neuijen, J.A. (1992). *Diagnosing organizational cultures, patterns of continuance and change*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Oomkes, F.R. (2001). *Communicatieleer*. 8^e druk. Amsterdam: Boom.
- Pröpper, I., & Steenbeek, D. (2001). *De aanpak van interactief beleid, elke situatie is anders*. 2^e druk. Bussum: Coutinho.
- Raad van de Europese Unie (2006). *Vernieuwde EU-strategie inzake Duurzame Ontwikkeling*. Brussel: secretariaat-generaal.
- Raines, S.S., (2002). Implementing ISO 14001 – An International Survey Assessing the Benefits of Certification. *Corporate Environmental Strategy* 9. pp. 418-426.
- Roberts, I. (2000). Leicester environment city: learning how to make Local Agenda 21, partnerships and participation deliver. *Environment & Urbanization* 12. pp. 9-26.
- Rogers, E.M., Shoemaker, F.F. (1971). *Communication of Innovations: A Cross-cultural Approach*. 2e druk. The Free Press, New York, NY.
- Rondinelli, D.A., & Berry, M.A. (1999). *Environmental Citizenship in Multinational Corporations: Social Responsibility and Sustainable Development*. Chapel Hill: University of North Carolina.
- Rondinelli, D., & Vastag, G. (2000). Panacea, Common Sense, or Justa Label? The Value of ISO 14001 Environmental Management Systems. *European Management Journal* 18. pp. 499-510.
- Roorda, N. (2006). *Basisboek Duurzame Ontwikkeling*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Rotmans, J., Loorbach, D., & Brugge, R. van der (2005). Transitie management en duurzame ontwikkeling; Co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit. *Beleidswetenschap* 19, pp. 3-23.
- Schein, E.H. (1991). *Organizational Culture and Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Schot, J., Brand, E., & Fischer, K. (1997). The greening of industry for a sustainable future: building an international research agenda. *Business Strategy and Environment* 6. pp. 153-162.
- Schuster, R., & Perelberg, A. (2004). Why cooperate? An economic perspective is not enough. *Behavioural Processes* 66. pp. 261-277.
- Starik, M., & Rands, G.P. (1995). Weaving an integrated web: Multilevel and multisystem perspectives of ecologically sustainable organizations. *The Academy of Management Review*, Vol. 20, No. 4. pp. 908-935.

Vethaak, D., Rijs, G., Prins, H., & Guchte, C. van de (2000). Hormoonontregelaars in water: speurtocht naar een dreigend probleem. *H₂O 1*, pp. 13-23.

World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. Oxford: University Press.

worldsummit2002.org (2003). *Agenda 21*. <http://www.worldsummit2002.org/>.

BIJLAGE 1: Algemene interviewschema

Interviewschema voor algemene actor DO

Introductie

- Als eerste wil ik u bedanken voor deelname aan dit vooronderzoek.
- Ik zal mij even voorstellen, mijn naam is Erik de Jong en ik ben bezig met mijn masterthese voor de studie Communicatiewetenschap aan de Universiteit Twente.
- Het onderwerp van het onderzoek is de transitie naar duurzame ontwikkeling, gericht op de gezondheidssector. Vanuit uw positie en ervaring zou ik met u willen kijken, hoe de duurzaamheidsgedachte (DG) zich in de loop van de jaren heeft ontwikkeld. Doel van het onderzoek is het analyseren van hoe duurzaamheid er nu voorstaat, wat het stimuleert en wat het belemmert. Ik kijk hierbij in het bijzonder naar de rol van communicatie binnen dit hele proces.
- Ik zou willen vragen of ik het interview mag opnemen om later nog eens terug te kunnen luisteren. Het interview zal anoniem, en alleen voor dit vooronderzoek verwerkt worden.

A: Als eerste zou ik iets meer willen weten over uw beeld van en ervaring met DO.

1. Kunt u kort omschrijven wat u verstaat onder de ‘transitie naar een duurzame samenleving’?
2. Wanneer en hoe bent u voor het eerst in aanraking gekomen met de DG? (Agenda 21)?
3. Wat zijn volgens u de belangrijkste aspecten / onderdelen van DO voor Nederland?
4. Komen deze onderdelen in transities / systeeminnovaties binnen de samenleving terug?
5. Hoe acht u het belang van deze transities / systeeminnovaties?
6. Door welke takken van overheid, bedrijfsleven, maatschappelijke instellingen en organisaties is het duurzaamheidsdenken het meeste overgenomen?
7. Kunt u aangeven welke invloed het duurzaamheidsdenken op uw praktijk heeft?
8. Kunt u een aantal redenen geven die de vertaling van de duurzaamheidsgedachte naar de praktijk heeft gestimuleerd?
9. Kunt u een aantal redenen geven die de vertaling van de duurzaamheidsgedachte naar de praktijk heeft belemmerd?
10. Als u Nederland voor het omgaan met DO een cijfer moest geven, wat zou dit dan zijn?

B: Contact tussen partijen is bij een transitie of systeeminnovatie onvermijdelijk. Deze contacten vinden plaats in een zogenaamde ‘transitiearena’. Ik heb hier zo’n arena met vier actorengroepen. Bij het beantwoorden van de volgende vragen moet u denken aan de praktijk waar u zelf ervaring mee heeft.

11. Vindt u dat de actorengroepen op een geschikte en efficiënte manier met elkaar in contact staan bij het werken aan DO? Zijn de verhoudingen tussen de partijen in orde?
12. Hoe uit het contact zich (in overleg, onderhandeling, samenwerking, conflicten, top-down)?
13. Begrijpt men elkaar wanneer er gesproken wordt over DO? Streeft men eenzelfde doel na?
14. Waar mist volgens u op dit moment nog het contact tussen de actoren? Wat voor contact mist u tussen deze actoren?

15. Wat zijn de oorzaken waardoor dit contact belemmerd wordt? Heeft u een voorbeeld?
16. Waardoor zou het contact tussen de partijen gestimuleerd kunnen worden?
17. Is er op dit moment een regisseur binnen de arena? Wie zou dit moeten zijn?
18. Heerst er binnen Nederland een geschikte cultuur om gezamenlijk iets aan DO te doen?

C: Als laatste zou ik uw mening willen horen over hoe dit vraagstuk moet worden aangepakt.

19. Wat zou er volgens u moeten gebeuren om het DO-vraagstuk effectiever aan te pakken dan nu het geval is in Nederland? Wat zou de eerste stap moeten zijn?
20. Wat zijn, als conclusie van dit interview, de meest belemmerende en de meest stimulerende factoren voor een transitie naar een duurzame samenleving binnen Nederland?

BIJLAGE 2: Interviewschema met vragen voor gezondheidssector

Interviewschema voor actor uit de gezondheidssector

Introductie

- Als eerste wil ik u bedanken voor deelname aan dit vooronderzoek.
- Ik zal mij even voorstellen, mijn naam is Erik de Jong en ik ben bezig met mijn masterthese voor de studie Communicatiewetenschap aan de Universiteit Twente.
- Het onderwerp van het onderzoek is de transitie naar duurzame ontwikkeling, gericht op de gezondheidssector (GS). Vanuit uw positie en ervaring zou ik met u willen kijken, hoe de duurzaamheidsgedachte (DG) zich in de loop van de jaren heeft ontwikkeld. Doel van het onderzoek is het analyseren van hoe duurzaamheid er nu voorstaat, wat het stimuleert en wat het belemmert. Ik kijk hierbij in het bijzonder naar de rol van communicatie binnen dit hele proces.
- Ik zou willen vragen of ik het interview mag opnemen om later nog eens terug te kunnen luisteren. Het interview zal anoniem, en alleen voor dit vooronderzoek verwerkt worden.

A: Als eerste zou ik iets meer willen weten over uw beeld van en ervaring met DO.

1. Kunt u kort omschrijven wat u verstaat onder de ‘transitie naar een duurzame GS’?
2. Wanneer en hoe bent u binnen de GS voor het eerst in aanraking gekomen met de DG?
3. Wat betekent DO op dit moment voor de GS? Werkt de GS duurzaam of mist u nog iets?
4. Is er op dit moment een transitie / systeeminnovatie naar DO gaande binnen de GS? Wat probeert men via deze innovatie te bereiken?
5. Kunt u een aantal redenen geven die de vertaling van de duurzaamheidsgedachte naar de praktijk binnen de GS heeft gestimuleerd?
6. Kunt u een aantal redenen geven die de vertaling van de duurzaamheidsgedachte naar de praktijk binnen de GS heeft belemmerd?
7. Als u de GS voor het omgaan met DO een cijfer moest geven, wat zou dit dan zijn?

B: Contact tussen partijen is bij een transitie of systeeminnovatie onvermijdelijk. Deze contacten vinden plaats in een zogenaamde ‘transitiearena’. Ik heb hier zo’n arena met vier actorengroepen.

Extern

8. Met welke groepen uit deze arena heeft uw instelling contact wat betreft DO?
9. Hoe uit dit contact zich (in overleg, onderhandeling, samenwerking, conflicten, top-down)?
10. Is er op dit moment een actor die het contact regisseert? Wie zou dit moeten zijn?
11. Mist u op dit moment nog het contact met een bepaalde actor? Wat voor contact mist u?
12. Heeft u het gevoel dat andere actoren meer contact met elkaar zouden moeten hebben?
13. Wat zijn de oorzaken waardoor het contact belemmerd wordt? Heeft u een voorbeeld? (luisteren, zelfde ‘taal’ spreken, gezamenlijke doelen, motivatie/urgentie)
14. Waardoor zou het contact tussen de partijen gestimuleerd kunnen worden?

Intern

15. Heerst er binnen uw organisatie een geschikte cultuur om DO op de agenda te zetten? Staat het ergens vermeld in bijvoorbeeld de missie / visie van de organisatie?
16. Bestaan er bij uw weten initiatieven in het kader van DO? Hoe worden deze ondersteund?
17. Waar komen deze initiatieven vandaan? Kunt u hier een voorbeeld van geven?
18. Zijn er belemmeringen in de structuur van de organisatie waardoor initiatieven op dit vlak geen of weinig kans krijgen? Zijn er ook andere redenen?

C: Nu volgen enkele vragen en stellingen over een duurzaamheidscasus, waar de GS in de toekomst steeds meer mee te maken zou kunnen gaan krijgen, maar waar nu nog relatief weinig over bekend is: medicijnen in het milieu.

19. Bent u bekend met het vraagstuk medicijnen in het milieu? En met de mogelijke gevolgen?
20. Beschouwt u dit als een DO-vraagstuk?
21. Kunt u voorbeelden noemen van instellingen die zich met de oplossing van dit vraagstuk bezighouden? Wat doen deze instellingen aan het vraagstuk?
22. Zijn er personen of instellingen die zich afzijdig houden van dit onderwerp, maar die wel belangrijk zijn bij het vinden van oplossingen?
23. Wat zou de rol van uw instelling kunnen zijn?
24. Zou u het nuttig vinden wanneer er binnen een kleine transitiearena, met afgevaardigden van de vier actorengroepen, contact zou zijn over dit onderwerp?
25. Waar zou men in zo'n arena de nadruk op moeten leggen?

Nu volgen een aantal stellingen over medicijnen in het milieu. U kunt aangeven in welke mate u het met deze stelling eens, dan wel oneens bent.

26. Er is voldoende duidelijkheid over het probleem, met als gevolg dat organisaties en instellingen binnen de GS hier rekening mee kunnen houden ...
27. Er zou meer onderzoek moeten komen naar de effecten van medicijnen in het milieu ...
28. Organisaties die medicijnen ontwikkelen en de instellingen die deze gebruiken moeten samen met de andere actoren uit de transitiearena rond de tafel gaan zitten om met een oplossing voor het probleem te komen ...
29. Als organisaties niet uit zichzelf actie ondernemen, moet de overheid ingrijpen ...

D: Als laatste zou ik uw mening willen horen over hoe het duurzaamheidsvraagstuk moet worden aangepakt.

30. Wat zou er volgens u moeten gebeuren om het DO-vraagstuk effectiever aan te pakken dan nu het geval is binnen de GS? Wat zou de eerst volgende stap moeten zijn?
31. Wat zijn, als conclusie van dit interview, de meest belemmerende en de meest stimulerende factoren voor een transitie naar een duurzame samenleving binnen GS?

BIJLAGE 3: Resultatentabel (zie voor legenda onderaan de tabel)

Construct	Bevindingen van de informanten
<p>Visie op DO binnen Nederland</p>	<p><i>Inhoud van het begrip</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - De kern van het begrip DO zijn de drie P's en de dimensies plaats en tijd. (unaniem) - DO betekent niet steeds korte slagen maken, zoals nu vaak het geval is, maar een continue vooruitgang, sterk rekening houdend met de toekomst. Dit soort lange termijn denken is de meest efficiënte manier van werken. (3, 4, 5) - De Westerse samenleving is gericht op het oplossen van problemen en niet op het voorkomen ervan. Men zou meer preventief moeten handelen, bijvoorbeeld: zieke mensen niet beter maken, maar gezonde mensen niet ziek laten worden. (2, 3) - DO heeft het imago behoudendheid na te streven, terwijl het juist een continu proces van verandering inhoudt. (3) - Duurzaamheid wordt vaak in verband gebracht met het omlaag halen van de levensstandaard. Het zijn echter vaak relatief kleine gedragsveranderingen die al een verschil kunnen maken. (7b, 9) - Duurzame ontwikkeling is een 'tragedy of the commons', waarbij men voor de bestwil van het collectief, individuele behoeften aan banden moet leggen. Hier zijn mensen in de Westerse samenleving vaak niet toe bereid. (6, 7b) <p><i>Duurzaamheid in de praktijk</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - DO kan een hoop van de huidige maatschappelijke problemen oplossen en daarmee veel geld schelen. (3, 7) - De Westerse samenleving is in zijn geheel niet duurzaam ingericht. Dat bedrijven en burgers zich niet duurzaam gedragen is dus ook niet zo raar. (3, 5, 7b, 8) - Duurzaamheid begint klein, met het dubbelzijdig bedrukken van papier, het laag zetten van de verwarming, vaker met het OV. Hoe meer mensen dit doen, hoe meer het ook anderen aansteekt. (5, 7b, 9) - Mensen zullen altijd bepaalde behoeften hebben, zoals mobiliteit, gezondheid, enz. Zolang er geen duidelijke, haalbare duurzame alternatieven worden aangeboden, zullen mensen op onduurzame wijze aan hun behoeften voldoen. Wat dat betreft is 'aan duurzaamheid doen' een luxe binnen de Westerse samenleving. (3, 5) - DO is een evolutionair en geen revolutionair proces. Kleine, goed doordachte stappen zijn nodig, om de hele samenleving mee te krijgen. Gaat men te snel, dan zullen actoren afvallen. (6) - De aandacht voor DO binnen Nederland is de afgelopen jaren te laag geweest. (unaniem)
<p>Visie op de transitie naar een duurzame samenleving binnen Nederland</p>	<ul style="list-style-type: none"> - De verschillende actorengroepen moeten er een flexibele visie op nahouden en open staan voor verandering. (3, 4, 5, 6, 7b, 8) - Bij een transitie moet men naar de 'big picture' kijken. Het genezen van mensen is een taak die ligt bij de gezondheidssector. Wil men echter voorkomen dat mensen ziek worden, dan moeten naast de gezondheidssector bijv. ook het bedrijfsleven, het onderwijs en de overheid betrokken worden. (3) - In een transitiearena moet men met elkaar duidelijke, specifieke doelen stellen voor de korte en lange termijn, waarin de drie P's en de dimensies plaats en tijd in zijn geïntegreerd. (3, 2, 8) - Een transitie met leerarena's zou een olievlekwerking teweeg moeten brengen. Tot nu toe is dat nog niet het geval. (5)

	<ul style="list-style-type: none"> - Op dit moment weten de verschillende actorengroepen vaak weinig van elkaar. Binnen een transitiearena met competente partners, kunnen partnerschappen ontstaan, bijvoorbeeld tussen bedrijven en NGO's. (6, 8) - Er wordt al essentieel anders tegen milieu aangekeken (op een positieve manier), dan 20 jaar geleden. Of daarmee een transitie in gang is gezet, is nog de vraag. In elk geval staat men dan aan de vooravond ervan. (8) - Het doel van een transitiearena is dat men de verschillende partijen en hun opvattingen in kaart kan brengen en er met een helicopterview boven kan gaan hangen. Doel hiervan is Strategic Bridging. (2)
<p>Belemmerende en stimulerende factoren voor de transitie naar een duurzame samenleving</p>	<p><i>Belemmerend</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Organisaties zijn nu vaak te geïsoleerd met DO bezig. Hierdoor is men niet in staat om van en met elkaar te leren. (3, 5) - Duurzaamheidsdenken binnen organisaties is vaak afhankelijk van enkele personen. Deze zijn afhankelijk van medewerking van collega's en bestuur. Het blijkt vaak moeilijk hierbij de neuzen in de dezelfde richting te krijgen. (1, 3, 2, 4, 5) - Onduurzame structuren zoals het altijd maar streven naar zoveel mogelijk winst, zijn vastgeroest binnen de verschillende actorengroepen en zijn moeilijk te veranderen. (3, 7b) - DO wordt vaak gezien als slecht voor de economie, waardoor vooral het bedrijfsleven en de politiek terugdeinzen voor duidelijke acties op het gebied van DO. De P van profit wordt nog al te vaak als leidend beschouwd. (1a, 2, 3, 4, 5, 7) - Echt geïntegreerd beleid is moeilijk uitvoerbaar en komt derhalve praktisch nooit voor. Er is dan ook nog geen ervaring mee. In de praktijk moet er altijd een beetje met de P's worden geschoven. (4, 6) - Men wacht vaak op een waterdicht bewijs afkomstig van de wetenschap, voordat men iets aan een duurzaamheidsvraagstuk gaat doen. Dit waterdichte bewijs is er echter vaak niet, en zo gebeurt er niets. (3) - Zelfs op het moment dat er duidelijkheid is over bepaalde problemen en wat er tegen te doen valt, krijgt het vanuit de overheid en het bedrijfsleven nog steeds geen prioriteit. Pas als het echt moet, wordt er iets aan gedaan. (7a) - Aandacht voor DO gaat in golfbewegingen en is afhankelijk van de waan van de dag. Dit is geen goede bodem voor een stabiele en op de lange termijn gerichte oplossing voor de verschillende DO-vraagstukken. (4, 5, 7b) - Een ziekenhuis krijgt weinig positieve feedback vanuit de samenleving of overheid, wanneer deze een ISO14001-certificaat heeft bemachtigd. Dit stimuleert het streven naar zo'n certificaat ook niet. (1a) - Binnen een ziekenhuis is er vaak te weinig tijd en geld beschikbaar om voorop te lopen met milieubeleid. (1a) - DO-maatregelen worden zelden genomen vanuit de duurzaamheidsgedachte, maar om geld te besparen, teambuilding, of andere redenen, waardoor het moeilijk is deze te sturen en vast te houden. (2) - Concurrentie is een sterke kracht, die bedrijven er van zal weerhouden veel aan MVO te doen. (7a) - Er zijn allerlei menselijke gevoelens die individuen weerhouden om iets met probleem te doen. Men voelt onvoldoende de urgentie, voelt zich niet voldoende verantwoordelijke en heeft niet het gevoel iets aan het probleem te kunnen doen. (5, 7b) <p><i>Stimulerend</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Hoe dichter bepaalde problemen bij de mensen zelf komen, hoe meer moeite ze ervoor over hebben om er wat aan te doen. Een mogelijkheid om het probleem bij de mensen te brengen is om de kosten die nodig zijn om duurzaamheid te herstellen door te berekenen aan de consument. Men moet het

	<p>voelen. (2, 6, 7)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Regelgeving kan ter ondersteuning nuttig zijn, om de actoren constant in de goede richting te pushen. Dwingende regels werken vaak niet, want die overtreedt men dan toch weer. Belonen is veel effectiever. (3, 5, 8) - Op het moment dat het echt moet, blijken instanties vaak goed in staat om aan duurzaamheid te werken en weet men er ook een win-win-situatie van te maken, zoals imagoverbetering door milieubewust handelen (2, 4) - Het stimuleren en serieus nemen van DO-initiatieven van burgers en organisaties, zorgt ervoor dat er een vruchtbare bodem ontstaat voor verandering. De hele samenleving kan op die manier in beweging komen. (6) - Er wordt al vaker samengewerkt tussen overheidsinstanties, zoals tussen verschillende GGD's, om overzicht te krijgen en beleid op elkaar af te stemmen. Ook ziet men programmaministers opkomen, zoals een minister van jeugd, die de verschillende ministeries op één lijn moet krijgen over een onderwerp. Dit zou voor DO ook goed zijn. (3) - De enige manier om op korte termijn resultaten te bereiken, is overheidsingrijpen door wet- en regelgeving en het verhogen van de prijzen van vervuulende producten. Praten heeft tot nu toe nog weinig opgeleverd. (7a)
<p>Samenwerking en communicatie binnen de transitiearena</p>	<p><i>Samenwerking</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Zonder samenwerking en verdelen van taken zal een transitie naar DO niet plaats kunnen vinden. (3, 4, 5, 6) - Via samenwerking met externe groeperingen kan een gemeente dingen doen die ze normaal niet kan, zoals demonstraties organiseren en dergelijke. De Lokale Agenda 21 was vaak aanleiding voor dit soort samenwerking. (5) - Voorwaarde voor samenwerking is een sociaal kapitaal van vertrouwen en gemeenschappelijke doelen. Aan DO werken betekent vaak afwijken van bestaande functies, doelen en belangen. (3) - Samenwerking om economische redenen, zoals bij de verdeling van projectgeld, is per definitie niet vruchtbaar. (3) - De term duurzaamheid omvat teveel en moet daar geconcretiseerd worden. Voordat deze vertalingslag voor alle actoren is gemaakt, kan men moeilijk samenwerken. Men weet dan immers niet waar de ander het precies over heeft. (2, 3, 4, 7a) - Als men verschillende actorengroepen samenbrengt om over DO te praten, staan de standpunten vaak mijlenver uit elkaar. De standpunten moeten eerst nader tot elkaar worden gebracht, waarna men stapjes in de goede richting moet maken. (3, 6, 8) - Men moet een duidelijke aanleiding hebben om een transitiearena op te richten, anders mist er de motivatie. De onduidelijkheid omtrent milieuproblemen zoals het broeikaseffect en ook het medicijnenverhaal, werkt dit tegen. De meeste milieufactiviteiten zijn ontstaan door kleine of grotere 'milieubedreigingen' die zichtbaar zijn. Dit motiveert mensen pas echt. (1, 9) - Men moet zich steeds afvragen of de juiste mensen met de juiste competenties nog wel aan tafel zitten. Ook is het belangrijk dat men niet in hetzelfde kringetje blijft hangen, maar steeds weer naar nieuwe transitiedeelnemers zoekt. (6) - Er kan gebruik gemaakt worden van bestaande infrastructuur, zoals het MPZ. Als men iets wil bereiken, kan men via deze kanalen medestanders vinden. (2) <p><i>Communicatie</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - De poldercultuur van Nederland heeft als gevolg dat er al veel overleg plaatsvindt tussen allerlei partijen. Er is dus een vruchtbare bodem voor overleg, maar tot nu toe heeft DO binnen Nederland hier nog niet van geprofiteerd. Men moet onder ogen zien dat lang niet alles via overleg bereikt kan worden. Daar waar het niet kan moet de overheid ingrijpen. (7a)

	<ul style="list-style-type: none"> - De term DO spreekt mensen nu nog te weinig aan. Duurzaam gedrag moet meer gekoppeld worden aan positieve dingen, zoals gezondheid, efficiëntie, natuurbehoud, veiligheid, enz. (2, 3) - Het communiceren tussen actorengroepen lijkt lastig. De overheid is weer op een heel andere manier georganiseerd dan bedrijven, die vaak via brancheorganisaties communiceren. Ook universiteiten zijn veelkoppig monsters waar men niet goed weet waar aan te kloppen. Daarbij heeft elke groep eigen belangen en gewoonten en is het contact vaak ad hoc. (2, 3, 4) - Door het beter weergeven van de resultaten die in verschillende lagen van de samenleving geboekt worden, zal het voor partijen aantrekkelijker worden om mee te doen aan het proces, omdat men kan zien dat het werkt en dat men er niet alleen voor staat. (4) - Communicatie kan ook buiten de transitiearena een belangrijke rol spelen. Zo zijn er allerlei communicatiemethoden om duurzaamheid te promoten, zoals posters op het werk, een film als An Inconvenient Truth of cursussen over duurzaamheid. (1b, 5, 7b, 9)
<p>Positie van de verschillende actorengroepen: Hoe staan zij tegenover DO?</p>	<p><i>Overheid</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Er bestaat niet zoiets als 'de overheid'. De overheid heeft een erg pluriform karakter en dit maakt het niet minder ingewikkeld. (6) - Aangezien de overheid een pluriform karakter heeft, komt zij steeds vaker in een duurzame spagaat terecht, bijvoorbeeld omdat zij geen huizen meer mag bouwen op plekken waar de concentratie fijnstof te hoog is. (6) - Men is binnen de overheid erg afhankelijk van wie er een bepaalde positie bekleedt op dat moment. Daarbij betekent aan DO werken vaak het nemen van onconventionele maatregelen, wat risicovol is voor iemand in de politiek. (3, 4, 5, 6) - Er komen bij de provincies wel eens duurzaamheidsonderwerpen binnen vanuit de maatschappij, maar deze zijn dan wel afhankelijk van het feit of er iemand is bij de provincie die zich hiervoor in wil zetten. (4) - De overheid moet niet bang zijn de touwtjes wat minder strak in handen hebben. Met een beetje wanorde kan de maatschappij zichzelf ontwikkelen en dat werkt veel effectiever. (3, 6) - Omdat overheidsinstanties top-down worden aangestuurd, luistert men vaak alleen naar 'hun' ministerie en kijkt men niet om zich heen. Geïntegreerd beleid blijft hierdoor uit. Dit is altijd al zo geweest in de Nederlandse politiek en heeft dus een historische achtergrond. Dit valt niet zomaar te veranderen. (3, 4, 6) - De overheid laat met projecten zoals Leren Voor Duurzame Ontwikkeling (LVDO) zien dat ze weldegelijk oog hebben voor DO. Positief is dat het een initiatief is van meerdere ministeries en dus geïntegreerd DO-beleid stimuleert. Nadeel is dat het wel weer vooral top-down is gestuurd. (4, 5, 6) <p><i>Bedrijfsleven / Gezondheidszorg</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Binnen de cultuur van de meeste bedrijven en instellingen past het goed om aan DO te doen. Het personeel is er vaak toe bereid. Het hangt dan ook vaak af van twee dingen: 1: neemt iemand het initiatief en 2: wordt het opgepikt door het management. (1, 2) - Het managementteam is vaak goed te overtuigen van het nemen van milieumaatregelen, als ze zichzelf maar weer terugverdienen. (1) - Bedrijven wordt snel de schuld in de schoenen geschoven voor een heel aantal milieuproblemen. Dit stimuleert bedrijven echter niet actief mee te denken over oplossingen voor het probleem, omdat men als reactie een defensieve houding aanneemt. (8) - Waar organisaties wel behoefte aan hebben zijn milieukeurmerken die ze op hun producten kunnen 'plakken'. Voor veel producten zijn deze er al, alleen voor ziekenhuizen bijvoorbeeld nog niet. Op deze manier kan men niet makkelijk uitdragen dat er duurzaam wordt gehandeld in een ziekenhuis. (1a)

	<p><i>Maatschappelijke organisaties en burgers</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Duurzaamheid is ook voor maatschappelijke organisaties een moeilijk concept om mee om te gaan. Vaak is zo'n organisatie gericht op één onderdeel van duurzaamheid binnen een klein gebied, bijvoorbeeld behoud van bossen in de omgeving van Enschede. (7b) - Burgerinitiatieven worden lang niet altijd serieus genomen door bedrijfsleven en overheid. (6) - Het duurzaamheidsdenken dringt nog niet door tot een groot deel van de samenleving. Er is maar een klein deel van de bevolking dat zich persoonlijk inzet door bijvoorbeeld te 'consuminderen' of alleen nog maar ECO-producten te kopen. (3, 7a) <p><i>Wetenschap en onderwijs</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - De wetenschap moet altijd weer waterdicht bewijs leveren voor DO-vraagstukken. Er zijn echter altijd wel onderzoeken die het tegendeel beweren. Op die manier wordt de wetenschap steeds weer als excuus gebruik. (3)
<p>Rol van de actoren-groepen: Wat zijn hun belangrijkste taken?</p>	<p><i>Overheid</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Het wegnemen van belemmeringen en daarmee bottum-up processen zoveel mogelijk stimuleren. (3, 4, 5, 6) - De overheid kan facilitair vaak een belangrijke rol spelen en is daarom een geschikte transitie-manager. Daarbij moet zij streven naar het zoveel mogelijk stimuleren van bottum-up processen. (3, 4, 5, 6) - Een meer top-down gerichte aanpak is het verstrekken van vergunningen door de overheid, waardoor organisaties gedwongen worden onderzoek te doen naar hoe het ook duurzamer kan. Omdat deze organisaties wel veel vrijheid houden om te bepalen hoe aan de vergunningsvereisten voldaan worden, stimuleert het innovatie. (1b, 2, 7a) - Binnen de overheid zou het beter monitoren en evalueren van DO-projecten meer inzicht moeten bieden in wat wel en niet werkt. Vervolgens moet datgene dat werkt in het zonnetje worden gezet en ook elders worden geïmplementeerd. (3, 4, 5, 6) - De overheid moet zoveel mogelijk met Open Planprocessen en Interactieve Beleidsvorming werken bij het opstellen van duurzaam beleid, zodat verschillende groepen binnen de samenleving bij het beleid maken worden betrokken. (3, 4, 5, 6) - De overheid moet een strak en duidelijk beleid voeren, dat niet zwalkt zoals nu, en dit beter handhaven. (1a) - Door de Verruimde Reikwijdte van de Wet Milieubeheer kan de overheid door het afgeven van vergunningen, steeds meer op maat gemaakte en concrete afspraken met bedrijven en instellingen maken. Dit soort duidelijke afspraken zijn voor milieu-coördinatoren een uitkomst, omdat dit het management verplicht om iets aan DO te doen. (1b, 4) - De overheid moet het goede voorbeeld geven en zich aan de eigen milieuregels houden. Dit is nu niet altijd het geval. (7a) <p><i>Bedrijfsleven / Gezondheidszorg</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Een ziekenhuis heeft een voorbeeldfunctie. Een ziekenhuis investeert daarom graag in zichtbare DO-activiteiten, zoals energiebesparing en afvalscheiding. (1) - Een ziekenhuis heeft een grote maatschappelijke verantwoordelijkheid, ook wat werkgelegenheid betreft. Een gezonde bedrijfsvoering is hierom cruciaal. Vaak staat de P van profit binnen een ziekenhuis dan ook bovenaan. (1a) - Het is niet de taak van een ziekenhuis om aan preventie te werken, dit is meer iets voor huisartsen of GGD. Een ziekenhuis komt pas in actie wanneer

het kwaad al geschied is. (1a)

- Meedoen met netwerken en platformen als het GIN en MPZ moeten de mindset van bedrijven veranderen. (1, 2, 8)

- Een belangrijke rol voor het bedrijfsleven is, samen met de wetenschap, technologische ontwikkeling. (1, 2, 7b)

Maatschappelijke organisaties

- Het maatschappelijke middenveld moet meer van zich laten horen. Burgerorganisaties moeten de handen vaker ineen slaan en een blok vormen waar bedrijven en overheden niet omheen kunnen. (3, 6, 7b)

- Veel lokale milieuorganisaties zijn 'volwassen' geworden en van actiegroep uitgegroeid tot een gesprekspartner van gemeente en provincie. Er is vaak veel know-how binnen de milieuorganisaties waar de gemeente gebruik van maakt. In ruil daarvoor krijgt de milieuorganisatie ook gegevens van de gemeente en kan ze goed invloed uitoefen op het beleid. (7b)

- Milieuorganisaties moeten overheid en bedrijfsleven veel kritischer volgen en juridische stappen ondernemen als men het niet goed doet. Daarnaast moet men op de juiste manier en op de juiste momenten lobbyen. (7a)

- Burgerinitiatieven zijn van groot belang voor de transitie naar een duurzame samenleving. Hierdoor komt de samenleving zelf in beweging. Andere actorengroepen moeten deze initiatieven zoveel mogelijk ondersteunen. (6, 7b)

- Maatschappelijke druk is erg belangrijk. Door een duidelijke achterban kunnen mensen die zich binnen overheid en bedrijfsleven inzetten voor DO veel meer bereiken. (1b, 4)

- De reden waarom wet- en regelgeving op dit moment de enige effectieve oplossing blijkt, is omdat deze maatschappelijke druk mist. (9)

Wetenschap en onderwijs

- Er is een te grote kloof tussen wetenschap en de praktijk. Transitiearena's, waarin afgevaardigden vanuit de wetenschap en de drie andere actorengroepen samenkomen, kunnen hier verandering in brengen. Hier moet echter eerst mee worden geëxperimenteerd. (8)

- Studenten moeten tijdens studie en stages meer in contact komen met DO, zodat de ontwikkeling van professionals ook sneller gaat. (3)

- Er zijn op dit moment studies zoals milieukunde in Utrecht en milieucommunicatie in Wageningen, die interdisciplinair bezig zijn met duurzaamheid en gedragsbeïnvloeding. Het is nog niet veel, maar het begint te komen. (9)

- Vanuit de gedragswetenschap kan men via psychologische en communicatieve technieken, zoals Priming en het Mere Exposure Effect, mensen min of meer onbewust met DO bezig laten zijn. (9)

- Het ontwikkelen van duurzame technieken en hoe deze geïmplementeerd kunnen worden in de praktijk. (1, 2, 7b)

<p>CASUS: visie op het vraagstuk 'medicijnen in het milieu'</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Duurzaamheid is nog niet zolang een issue binnen de gezondheidszorg, maar het komt langzaam op. Men is nu bezig met 'standaard' duurzaamheidsactiviteiten, zoals afvalstromen, energiebesparing en inkoop milieuvriendelijk producten. (9) - Het probleem is bij zorginstellingen bekend, maar deze zijn slechts voor een klein deel verantwoordelijk voor de uitstoot van medicijnen. Mensen slikken de meeste medicijnen gewoon thuis, en deze komen dus via de huishoudens in het riool terecht. (1, 2, 7a) - De verantwoordelijkheid voor milieuvervuilende medicijnen kan nooit bij de patiënt worden gelegd. (3, 9) - Men moet zich niet richten op 'schone' medicijnen, maar op minder medicijnen. Om dit te bereiken moeten mensen gezonder gaan leven. (3) - Het medicijnenvraagstuk is een voorbeeld waarbij alle drie de P's goed naar voren komen. (3, 5) - De vraag of het medicijnenvraagstuk een duurzaamheidsvraagstuk is, hangt af van haar effect op lange termijn. (7a)
<p>CASUS: factoren die de behandeling van het vraagstuk stimuleren of belemmeren</p>	<p><i>Belemmerend</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - De samenleving is zich onvoldoende van het probleem bewust. Hiervoor moeten de betrokken partijen eerst bij elkaar komen. (5) - DO binnen een ziekenhuis is praktisch altijd een facilitaire aangelegenheid. Medici hebben alleen oog voor het zo efficiënt mogelijk beter maken van de patiënt en trekken zich weinig aan van de uitwerking van medicijnen op het milieu. (2, 9) - Het medicijnenvraagstuk heeft geen prioriteit binnen het ziekenhuis. Het kost teveel geld en moeite in vergelijking met wat het oplevert. De benodigde middelen kan men dan veel beter in energiebesparing stoppen, dan bereikt men veel meer. (1b) - Behandelmethoden, zoals het voorschrijven van medicijnen, worden nog niet bij duurzaamheid betrokken. (2, 9) - Medici staan altijd boven de technici, terwijl de medici beïnvloed worden door de farmaceuten. De technici weten soms beter wat het beste medicijn of apparaat is om te kopen, maar als de medici het anders willen, gebeurt het ook zo. (2, 9) - De farmaceutische industrie is niet zo happig op preventie, omdat men dan minder medicijnen zal verkopen. (3) - Ziekenhuizen zijn qua geld vaak afhankelijk van derden, zoals de overheid en verzekeringsmaatschappijen. Deze fondsen worden steeds verder gekort. Er is dan ook geen geld om aan het medicijnenvraagstuk te werken. (1) - Bij academische ziekenhuizen wordt niet altijd aandacht besteed aan DO binnen het curriculum. (1a) - Ziekenhuizen zien niet de mogelijkheid om afvalwater te controleren op medicijnen en deze er vervolgens uit te halen. (1) - Zolang men het gevoel heeft dat de overheid het vraagstuk geen prioriteit geeft, zal men er niet mee bezig gaan. (1a) <p><i>Stimulerend</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Het personeel binnen een ziekenhuis voelt zich vaak erg betrokken met duurzaamheid en is bereid hier ook moeite voor te doen. Ook de directie heeft vaak oor naar voorstellen van milieucoördinatoren, zolang het maar geen geld kost. (1, 2) - Milieucoördinatoren van ziekenhuizen hebben contact met de buitenwereld, door bijvoorbeeld samen met het bedrijfsleven een milieukeurmerk op te zetten, of door in platformen en werkgroepen actief te zijn. (1) - Het zou kunnen helpen de milieukosten op te nemen in de Diagnostische Behandeling Combinatie (DBC), waarin de kosten van een behandeling worden weergegeven. Milieukosten zijn hier tot nu toe nog niet in opgenomen. (2) - Bedrijven zetten zich in om medicijnen te ontwikkelen die beter door het lichaam worden opgenomen, of maken apparaten die een ziektebeeld sneller en

preciezer in kaart kunnen brengen, zodat ziektes efficiënter met minder medicijnen kunnen worden bestreden. (1a, 2) - Het is weldegelijk mogelijk om medicijnen uit afvalwater te halen. (7a) - De wetenschap zou kunnen helpen met het aanleggen van een database van gevaarlijke stoffen binnen de gezondheidssector. (9)

Legenda

1. Ziekenhuizen (2 informanten): Eén uit het midden (ziekenhuis a) en één uit het oosten (ziekenhuis b) van Nederland.
2. Milieuplatform Zorgsector (MPZ) (1 informant)
3. GGD Regio Twente (1 informant)
4. Provincie Overijssel (1 informant)
5. Gemeente Enschede (1 informant)
6. SenterNovem (1 informant)
7. Onafhankelijke milieuorganisaties (2 informanten): Stichting Natuur en Milieu (organisatie a) & 'Groen Beraad' (organisatie b).
8. Greening of Industry Network (GIN) (1 informant)
9. Tabula Rasa (1 informant)

Voor uitgebreidere informatie over de informanten, zie §3.3.3. Bovenstaande uitspraken zijn enigszins aangepast door de onderzoeker, zonder hierbij de inhoud van de uitspraken te veranderen. Dit is gedaan omdat uitspraken zo makkelijker aan meerdere informanten kunnen worden toegeschreven. Het komt immers zelden voor de informanten exact dezelfde uitspraak doen. Om toch de resultaten overzichtelijk te kunnen houden, is voor deze vorm van weergave gekozen. Ook waren niet alle uitspraken altijd te begrijpen buiten de context van de rest van het interview, waardoor deze enigszins anders moesten worden geformuleerd.

